

CAPITAL SOCIAL I TREBALL DE LES DONES ALS PIRINEUS EL CAS DE L'ALT URGELL

CAPITAL SOCIAL I TREBALL DE LES DONES ALS PIRINEUS. EL CAS DE L'ALT URGELL

INSTITUT CATALÀ DE LA DONA

ISBN 84-393-6279-X

9 788439 362791

Generalitat de Catalunya
Institut Català de la Dona

**Altres títols publicats dins de
la col·lecció DONA I SOCIETAT**

- **Parlem-ne 1. Memorial Paulina Pi de la Serra**
- **Parlem-ne 2. Els debats de l'Institut**
- **Parlem-ne 3. La dona a l'any 2000**

- **Testimonis 1. Ex-libris**
- **Testimonis 2. Memorial Montserrat Roig**
- **Testimonis 3. Dona i teatre: ara i aquí**
- **Testimonis 4. La lluita de les dones per la seva ciutadania**

- **Estudis 1. Vivències silenciades. Estudi d'opinió**
- **Estudis 2. Vivències silenciades. Entrevistes**
- **Estudis 3. El sexisme a les joguines**
- **Estudis 4. Estereotips socials de la dona**
- **Estudis 5. El sostre de vidre. Situació socio-professional de les dones periodistes**
- **Estudis 6. Polítiques dels ajuntaments de Catalunya a favor de les dones**
- **Estudis 7. Estudi d'opinió sobre el règim econòmic matrimonial de Catalunya i la situació de la dona**
- **Estudis 8. Dona mercat de treball i formació a Catalunya**
- **Estudis 9. Dones en càrrecs de responsabilitat: des del comandament intermedi a l'alta direcció**
- **Estudis 10. Els jocs d'ordinador: per a nens o per a nenes?**
- **Estudis 11. La desigualtat retributiva per raó de gènere a la negociació col·lectiva catalana: àmbits on potencialment es poden desenvolupar les conductes discriminatòries**
- **Estudis 12. Gènere, agricultura i representació de les dones en les Cooperatives Agràries a Catalunya**
- **Estudis 13. La segregació laboral de gènere a Catalunya**
- **Estudis 14. Llibre blanc de les dones de Catalunya en el món de la ciència i la tecnologia.**

COL·LECCIÓ DONA I SOCIETAT

ESTUDIS 15

**CAPITAL SOCIAL
I TREBALL DE LES
DONES ALS PIRINEUS**

EL CAS DE L'ALT URGELL

— *Maria Montserrat Roig* —
— *Desembre 2003* —

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. DADES CIP:

Pallarès Barberà, Montserrat
Capital social i treball de les dones als Pirineus: el cas de l'Alt Urgell.
(Dona i societat. Estudis; 15)
Bibliografia
ISBN 84-393-6279-X
I. Pallarès, Marta (Pallarès Blanch) II. Tulla, Antoni F. (Antoni Francesc)
III. Institut Català de la Dona IV. Col·lecció: Dona i societat. Estudis; 15
1. Capital social (Sociologia)_Alt Urgell 2. Dones en el món rural_ Alt
Urgell 3. Dones en el món rural_Alt Urgell_Condicions socials 4. Dones
en l'agricultura_Alt Urgell
396.5 (467.1 UrA)

Autors de les fotografies de l'interior:
Associació Grup de Dones de la Bisbal de l'Empordà
Arxiu Municipal de la Seu d'Urgell
Marta Pallarès i Blanch

© Dra. Montserrat Pallarès i Barberà
Sra. Marta Pallarès i Blanch
Dr. Antoni Tulla i Pujol

© Generalitat de Catalunya
Departament de Presidència
Institut Català de la Dona

Edita: Institut Català de la Dona

1a edició: Barcelona, 2003

Tiratge: 1.000 exemplars

Maquetació/Impressió: JET Print

ISBN: 84-393-6279-X

Dipòsit Legal: B-36.255-2003

CAPITAL SOCIAL I TREBALL DE LES DONES ALS PIRINEUS

EL CAS DE L'ALT URGELL

Dra. Montserrat Pallarès i Barberà (Direcció)
Universitat Autònoma de Barcelona.
Departament de Geografia
E-mail: montserrat.pallares@uab.es

Sra. Marta Pallarès i Blanch (Equip)
Geògrafa professional

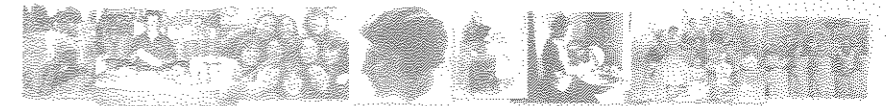
Dr. Antoni Tulla i Pujol (Equip)
Universitat Autònoma de Barcelona.
Departament de Geografia

Generalitat de Catalunya
Institut Català de la Dona

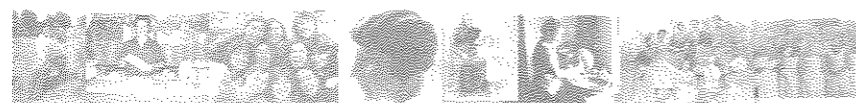
Barcelona, 2003

Les autores i l'autor volen donar les gràcies a totes les persones que han facilitat l'elaboració d'aquesta recerca. Molt especialment, a les dones entrevistades de l'Alt Urgell i també, al Grup de Dones de la Bisbal d'Empordà, que ha permès desinteressadament la reproducció del material gràfic. També apreciem el suport de persones vinculades a institucions i entitats de l'Alt Urgell que amb la seva col·laboració, assessorament i recolzament han fet possible que aquesta recerca sigui, no només un producte acadèmic, sinó també un projecte col·lectiu. Finalment, ens resta agrair a l'Institut Català de la Dona que ha finançat el projecte, la llibertat de moviments i de pensament que ens ha permès dur a terme el treball sense cap mena de restricció.

SUMARI

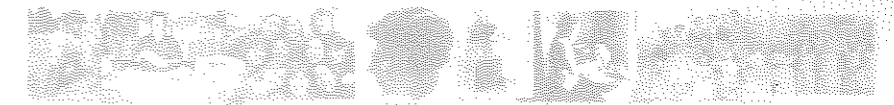
0. PRÒLEG	11
1. INTRODUCCIÓ	13
2. BASES CONCEPTUALS SOBRE CAPITAL SOCIAL I DONES A LES ÀREES RURALS	14
2.1. CAPITAL SOCIAL I COHESIÓ SOCIAL	15
2.1.1. Capital social, confiança mútua, reciprocitat i desenvolupament econòmic	16
2.1.2. El nivell de "comodificació" del treball de les dones i el "poderament" de les relacions socials	17
2.1.3. Capital social i vinculació política	18
2.1.4. El treball voluntari i les associacions informals	19
2.2. ELS ESTUDIS DE GÈNERE I EL TREBALL DE LES DONES A LES ÀREES RURALS	
2.2.1. El treball de les dones a les àrees rurals, primera dècada	20
2.2.2. El treball de les dones a les àrees rurals, segona dècada	23
3. ÀMBIT D'ESTUDI, METODOLOGIA I HIPÒTESIS DE TREBALL	24
3.1. ÀMBIT D'ESTUDI: L'ALT URGELL	25
3.2. METODOLOGIA	27
3.2.1. Principis metodològics generals i fonts d'informació	27
3.2.2. Característiques del treball de camp	28
3.3. HIPÒTESIS DE TREBALL	29
4. CARACTERÍSTIQUES I EVOLUCIÓ DEL TREBALL DE LES DONES A LA MUNTANYA	32
4.1. CARACTERÍSTIQUES DE L'ACTIVITAT DE LES DONES AL MERCAT LABORAL	
4.1.1. L'estructura de la població per sexe i edat	33
4.1.2. L'estructura de la població activa ocupada	

i aturada per sexe i edat	35
4.1.3. La distribució de la població activa ocupada per grans sectors d'activitat i sexe	38
4.1.4. L'estat civil per sexes.	39
4.1.5. L'activitat per estat civil i sexes	40
4.1.6. Segregació vertical: per nivell d'instrucció	45
4.1.7. Segregació horitzontal: anàlisi per branques d'activitat i professió	46
4.1.8. Conclusions del treball estadístic	48
4.2. LA CONDICIÓN DE MUNTANYA: UNA DIFICULTAT AFEGIDA A LES CONDICIONS DE VIDA I DE TREBALL DE LES DONES A L'ALT PIRINEU. ANTECEDENTS HISTÒRICS I SITUACIÓ ACTUAL	
4.2.1. Situació perifèrica de les comarques de l'Alt Pirineu	50
4.2.2. L'àmbit d'interrelacions i la mobilitat a l'Alt Pirineu	53
4.2.3. Antecedents històrics a les actuals diferències de gènere . 53	
4.2.3.1. L'economia de subsistència de la societat pirinenca: manca de beneficis i austeritat en les condicions de vida i de treball al camp i a la casa	54
4.2.3.2. Manca de tecnologia moderna: duresa de les condicions ambientals i relacions d'explotació	55
4.2.4. Una revisió al procés d'abandonament dels pobles de muntanya	60
4.2.5. Solucions econòmiques i alternatives al treball a l'explotació agrària	60
4.2.6. Factors de canvi. Reestructuracions socioeconòmiques i culturals: reestructuracions de gènere	61
5. DOCUMENTACIÓ GRÀFICA (Fotografies)	68
6. RESULTATS I DISCUSSIÓ DELS RESULTATS. ENTREVISTES I PERFILS SISTEMATITZATS.	76
6.1. SÍNTESI DELS PERFILS SISTEMATITZATS	78
6.2. DISCUSSIÓ DELS RESULTATS I VALIDACIÓ DE LES HIPÒTESIS . 82	
6.3. CONCLUSIONS DEL TREBALL EMPÍRIC	95

7. CONCLUSIONS, VALORACIONS I PROPOSTES. CAPITAL SOCIAL I DESENVOLUPAMENT RURAL INTEGRAT: PRINCIPALS EINES DE TRANSFORMACIÓ SOCIOECONÒMICA I DE MILLORA DE LA QUALITAT DE VIDA DE LES PERSONES AL MEDI RURAL	96
8. PROPOSTES D'ACCIÓ	104
8.1. INVERTIR EN SERVEIS, EQUIPAMENTS I INFRASTRUCTURES ADEQUADES I PLANIFICACIÓ DE GÈNERE	
8.1.1. Formació adequada i adaptada a les necessitats de les dones en el medi rural i de muntanya	105
8.1.2. Ocupació per la equitat entre gèneres i per a un desenvolupament sostenible del medi rural i de muntanya	105
8.1.3. Recursos i avenços tecnològics	105
8.1.4. Creació de més serveis i equipaments adequats a les necessitats del conjunt de la població, incloent també la perspectiva de gènere	105
8.2. INVESTIGACIÓ	105
8.3. POLÍTICA DE "MAINSTREAMING" O TRANSVERSALITAT	107
8.4. EMPODERAMENT DE LES DONES I EDUCACIÓ PER A LES DONES I ELS HOMES	107
8.5. FOMENTAR LA PARTICIPACIÓ I EL CAPITAL SOCIAL	108
9. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES	110
9.1. BIBLIOGRAFIA CITADA	111
9.2. BIBLIOGRAFIA CONSULTADA	115

PRÒLEG

Afavorir la promoció de les dones del món rural constitueix un dels objectius prioritaris de cara a assolir la plena igualtat entre homes i dones. És per aquest motiu que la publicació que teniu entre les mans constitueix una aportació molt valuosa, atès que ens permet conèixer la situació actual de la dona en les àrees rurals d'alta muntanya, en aquest cas, en la comarca de l'Alt Urgell.

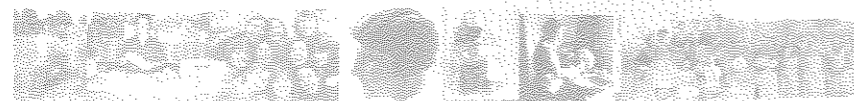
L'estudi "Capital social i treball de les dones als Pirineus. El cas de l'Alt Urgell" ens mostra la importància del concepte de capital social, com a element clau per al desenvolupament de les societats i, especialment, de les àrees rurals i de muntanya. En aquest sentit, es posa de manifest el paper clau de la dona com a principal agent cohesionador i reestructurador del teixit social, cultural i econòmic en aquestes àrees rurals de muntanya.

S'ha de tenir en compte el triple rol que desenvolupen les dones en aquest medi rural, ja que a més a més del tradicional rol reproductiu (lligat amb les tasques domèstiques), s'ha d'afegir el rol productiu (amb l'exercici d'activitats productives en els sectors primari, secundari i terciari) i el rol comunitari (entès com el desenvolupament de treballs voluntaris, no remunerats, adreçats a la comunitat en general).

Així mateix, l'estudi ens ofereix una àmplia visió de les característiques i l'evolució del treball de les dones a l'Alt Urgell, a partir de l'anàlisi estadística dels principals indicadors sociolaborals, com són la taxa d'activitat i d'ocupació, i tenint en compte la dificultat afegida que suposa la condició de muntanya. Cal remarcar que aquesta anàlisi reflecteix, entre d'altres coses, la creixent incorporació de la dona de l'Alt Urgell al món del treball remunerat.

Juntament amb l'exposició dels principals trets definidors del treball de les dones a l'Alt Urgell, aquesta investigació ens presenta els resultats obtinguts d'una sèrie d'entrevistes realitzades a un conjunt heterogeni de dones de la comarca, fet que ens permet aproximar-nos a la realitat quotidiana d'aquestes dones representatives de la comarca d'Alt Urgell, mostrant-nos els avenços i les dificultats a les quals han de fer front.

De l'anàlisi d'aquest treball empíric es desprenen un seguit de reflexions, com poden ser el fet que, malgrat el paper innovador i dinamitzador de la dona en el món rural i la seva contribució fonamental per al manteniment de l'explotació agrària familiar i per a la diversificació de les economies

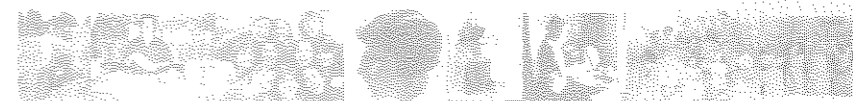

rurals, la dona continua tenint poca representativitat als llocs de presa de decisió.

D'altra banda, la importància del present estudi rau en el fet que incorpora un conjunt de propostes d'acció adreçades a millorar la qualitat de vida de les dones en el món rural.

Finalment, voldria agrair i felicitar el grup de professionals que han fet possible aquesta investigació social, per haver contribuït a donar un pas més en el camí cap a la igualtat efectiva entre homes i dones.

Joana Ortega i Alemany
Presidenta de l'Institut Català de la Dona

INTRODUCCIÓ

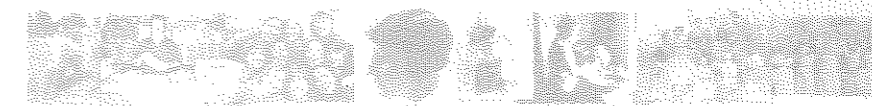
El llibre *Capital social i treball de les dones a les àrees rurals de muntanya* se centra en l'estudi del treball d'un grup molt heterogeni de dones que, com a col·lectiu, esdevé factor clau per al desenvolupament socioeconòmic i la millora de la qualitat de vida a les comarques de muntanya, entre altres raons per la capacitat d'aquests treballs de generar capital humà i capital social, entesos com a elements fonamentals per a la cohesió d'una comunitat, per al manteniment de la identitat local i, per tant, dels recursos durables (Falk i Kilpatrick, 2000). El paper de la dona és important no únicament pel seu treball productiu sinó també pel reproductiu, que augmenta la probabilitat que una àrea rural no sigui abandonada. A més, el que es demostra en aquest llibre és el paper innovador i dinamitzador de la dona en el món rural, ja que permet reforçar els models de desenvolupament sostenible en territoris molt fràgils, tant en les característiques del medi com en la seva estructura demogràfica, socioeconòmica i territorial.

Finalment, els coneixements obtinguts en aquesta recerca poden servir per a dissenyar futures polítiques d'incentivació ocupacional i de desenvolupament local que incloguin les especificitats dels treballs de les dones, de manera que esdevinguin, així, polítiques més eficaces i més participatives.

Els arguments, en aquest llibre, estan organitzats en diferents capítols o seccions, que tenen la següent estructura: en el capítol 2 s'expliquen les interrelacions entre capital social i gènere, en totes les seves dimensions; en el capítol 3 s'exposa l'àmbit d'estudi, la metodologia utilitzada i les hipòtesis de treball. En el capítol 4 i des de la perspectiva estadística, s'analitzen les variables més importants relacionades amb les característiques de l'activitat laboral i l'ocupació de les dones en el mercat laboral en l'àmbit comarcal i en comparació amb el conjunt de Catalunya; en el capítol 5 s'ofereixen els resultats de l'explotació de les dades de camp i la seva discussió; Finalment, el capítol 6 està dedicat a les conclusions, valoracions i propostes. La bibliografia i els annexos tanquen aquest estudi.

BASES CONCEPTUALS SOBRE CAPITAL SOCIAL I DONES A LES ÀREES RURALS

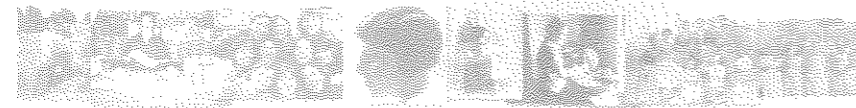
2.1 CAPITAL SOCIAL I COHESIÓ SOCIAL

Fonamentat bàsicament en xarxes de relacions formals i informals (Fukuyama, 1995), el **capital social** és un **factor decisor** per al desenvolupament d'una regió (Woolcock, 2000). És la **cohesió social** del conjunt d'institucions, de relacions i de normes el que determina la qualitat i quantitat de les interaccions socials d'una societat, que és la clau per a la prosperitat econòmica (*The World Bank Group*). Segons Coleman (2000) el capital social contribueix a la formació de capital humà i consisteix en l'habilitat de les persones per treballar juntes en grups o organitzacions, on Barreiro (2002) afegeix que aquesta cooperació pot ser voluntària o no voluntària, això és, forçada per terceres persones o no.

El capital social és una externalitat produïda per les relacions, formals o informals, que s'estableixen entre individus per a un determinat objectiu. Aquesta externalitat beneficia la comunitat en conjunt. El procés de formació de capital social no és altruista o conscient. Moltes vegades es desenvolupa per motius propis i egoistes, però, una vegada produït, té una gran quantitat d'efectes indirectes sobre la resta de la societat. Al contrari que altres formes de capital, el capital social s'incrementa amb l'ús. És un bé públic i no pot ser posseït per una sola persona, depèn de totes les persones membres de la xarxa (Barreiro, 2002).

El capital social constitueix una temàtica candent en la qual les discussions sobre com mesurar-lo i com desenvolupar-lo es troben encara sobre la taula (Durstun, 2001; Stone, 2001). Sovint s'ha estudiat el capital social amb teories de jocs i de modelització abstracta. Aquest tipus d'estudis han estat conduïts principalment per economistes. Quan esdevenen més interessants, aquests estudis, és quan es creuen amb estudis socio-geogràfics que usen estudis qualitius de casos i 'històries de vida' individuals. L'experimentació (Spring, 1997) i validació dels processos de creació de capital social es fa emprant models d'anàlisi diversos associats a característiques territorials diferents i que inclouen xarxes obertes o tancades on hi ha fluxos de capital social. És clau, per tant, estudiar aquestes xarxes en totes les seves dimensions i en tota la seva capacitat social (Woolcock, 2001).

La característica fragilitat de les **àrees rurals i de muntanya**, com ara les del Pirineu català, determina que, en aquest medi i des de la perspectiva del desenvolupament local, el **treball de les dones**, en tota la seva diversitat (Lowndes, 2000), constitueixi una de les eines fonamentals per a la construcció de teixit social i econòmic i per a la **transmissió de coneixement tàcit** (Mohan i Mohan, 2002), insubstituïble per al desenvolupament local

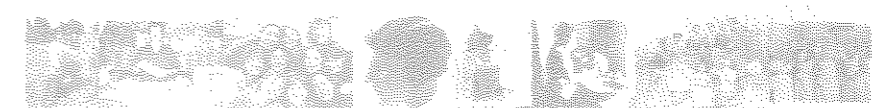

ampli, que inclou la qualitat de vida. Així, l'existència d'un conjunt de relacions i de coalicions temporals, portades per unes persones agents que comparteixen objectius concrets, constitueix el substrat de les xarxes informals i subtils, que són moltes vegades conduïdes per les dones en àrees mitjanament remotes i d'una estructura relativament fràgil, poc comparable amb entorns metropolitans.

Altres estudis (Hall, 1999) també mostren que l'increment de participació de les dones en la comunitat és el factor fonamental del teixit que constitueix capital social en àrees locals. Xarxes de treball voluntari i d'associació informal són les característiques principals del comportament de les dones en àrees mitjanament remotes en diferents regions europees, sobretot en els països nòrdics. En canvi, en països mediterranis les accions de les dones en l'entorn social i econòmic passen moltes vegades per coalicions tàcites en cercles de solidaritat i de veïnatge, per un control social, una vigilància mútua, potser personal, que existeix en les comunitats petites, i també en l'activitat política de partits constitucionals (Almas, 1999; 1993). Aquesta dicotomia explica les diferències entre models de desenvolupament local i posa èmfasi en la distribució de diferents tipus i nivells de capital social dins les comunitats. La naturalesa dels lligams entre xarxes de sociabilitat i els diferents models de compromís polític són el resultat de diferents dinàmiques de gènere, entre d'altres, en diverses comunitats.

2.1.1. Capital social, confiança mútua, reciprocitat i desenvolupament econòmic

Els elements sobre els quals se sustenta la construcció de capital social, en general, són les relacions de confiança mútua i de reciprocitat. Segons Fukuyama (1995) el nivell de benestar d'una nació, així com la seva capacitat de competir, depèn d'una característica cultural singular, que és el nivell de confiança inherent a una societat en concret. Confiança mútua que es basa en el conjunt d'hàbits ètics i d'obligacions morals recíproques interioritzades per cada persona que sigui membre de la societat, no necessàriament explicitades en regles i regulacions legals. Confiança que és la base de capital social, on la seva acumulació és un procés cultural complicat que se sustenta en una acceptació de les normes morals d'una comunitat determinada i en la capacitat d'adquisició de virtuts com lleialtat i constància, que, econòmicament, a mig i llarg termini faciliten els costos de transacció. Sense el capital social, el capital físic i l'humà poden malbaratar-se (Evans, 1996).

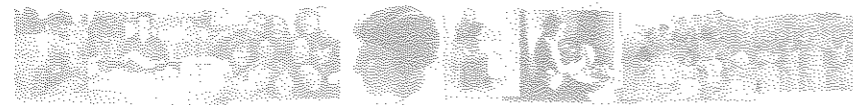
El quart poder que pot constituir la riquesa de les nacions¹ és el capital social fonamentat en la confiança social, en les associacions horitzontals i verticals, en les xarxes de compromís cívic i de les normes associades, i en el nivell, formal i informal, de l'entorn social (Zumbado, 1998). Les normes de confiança i reciprocitat i les xarxes d'interacció reiterada tenen un alt valor econòmic, que es produeix mitjançant un mecanisme que permet a les persones aprofitar els beneficis que els dona el fet de ser persones membres d'una comunitat més reduïda (Granovetter, 1973; 1995).

2.1.2. El nivell de "comodificació"² del treball de les dones i el "poderament"³ de les relacions socials

Les entitats socials capaces de resistir o dirigir els riscos, les pertorbacions i les oportunitats són les que més possibilitats tenen de prosperar. El millorament de les relacions socials, doncs, és un component clau dels mitjans emprats per al desenvolupament i per assolir les seves finalitats (Woolcock, 2001). És a través de la formació de capital social com les relacions socials de la comunitat poden fonamentar-se i arrelar-se en un espai concret que augmenta el seu nivell de poderament (Warren, 1995 p. 10 *Civic Practices Network*). Cooperació i col·laboració són elements que tenen iniciatives i objectius diferents lligats amb el capital social, però que enforteixen en tots els casos les relacions de xarxa. Així, mentre que cooperació és l'acció complementària orientada a la consecució dels objectius compartits d'una iniciativa comuna; col·laboració és l'intercanvi d'aportacions entre actrius i actors aliats que tenen iniciatives i objectius diferents encara que compatibles (Barreiro, 2002).

Les relacions socials basades en la confiança mútua, la reciprocitat, la cooperació i la col·laboració s'estableixen també en les relacions inherents al treball portat per les dones en les àrees rurals. En aquestes àrees, especialment, la dona constitueix el pal de paller on es diposita la confiança per a la cura de determinades funcions del treball reproductiu relacionat amb feines que, portades per un element masculí, constituïrien treball productiu. En les tasques de la dona també s'inclou el treball de custòdia dels elements familiars més propers i dels béns patrimonials, que, d'altra banda, podrien ser deixats sense vigilància en els desplaçaments obligats pel treball, rural o urbà.

1. Entre el capital físic, natural i els recursos humans, segons *The wealth of nations* d'Adam Smith.
2. Del terme anglès *commodity*, que significa una cosa que és útil, un article transportable per canviar o comerciar.
3. De l'anglès *empowerment* que significa donar poder a alguna cosa.

La condició i, com a resultat, l'obligació d'encarregar-se de determinades tasques i béns comuns, que socialment esdevenen tasques inherents a les dones rurals, constitueix el que es pot anomenar *la construcció social de les tasques de les dones*. La construcció social i cultural de les tasques de les dones rurals comporta també un menyspreu de les mateixes tasques, o un 'desmereixement productiu': tasques que es donen com a fetes, sense que mereixin ser reconegudes amb un pagament, tributari o cultural; senzillament representen "el que les dones han de fer". Mentre que si la tasca es traspasa a l'element masculí, el procés porta associat una *comodificació* social i econòmica i, en definitiva, esdevé un bé productiu.

2.1.3. Capital social i vinculació política

El capital social es relaciona positivament amb nivells de societat civil, forta i activa, que consolida una democràcia, enforteix i fomenta l'èxit econòmic (Putnam, 1993; 1999) i influeix poderosament en el procés de formació de tradicions històriques d'autogovern (Mota, 2002).

Encara que la majoria d'estudis s'han fet sobre capital social i homes, es pot dir que hi ha diferents tipus i nivells de capital social entre les dones i els homes dins de les comunitats i amb diferents lligams amb les xarxes de sociabilitat i les normes de participació política. En el rol ciutadà-polític, determinades activitats, valors o formes de pensar portades per dones són percebudes com a activitats domèstiques més que com a assumptes de la comunitat, i esdevenen, per tant, irrellevants en el tractament polític (James, 1992).

Si les institucions són una creació humana per a resoldre les incerteses que sorgeixen en la interacció de relacions entre les persones (North, 1998), ¿com es capitalitzen, des del punt de vista polític, els estudis sobre la participació en xarxes de suport mutu i d'associacionisme informal? Moltes vegades a través de rutes no ortodoxes diverses en diferents contextos de capital social i que serveixen per explicar la relació entre el que Putnam anomena *el benefici intern* i el *benefici extern* de l'activitat de grup. Això és, 1) els guanys per a cada persona en termes de desenvolupament personal i de competència política, i 2) els guanys per a la col·lectivitat en general, en termes de serveis col·lectius o campanyes de conscienciació. Les relacions preexistents entre amics i amigues o veïns i veïnes i el fet de compartir les preocupacions comunes són elements indispensables per la mobilització encaminada a aconseguir ajuts concrets (Lowndes, 2000). Aquesta mobilització comporta la relació entre les 'petites democràcies' de la vida de cada dia i la 'gran democràcia' dels partits polítics i dels governs organitzats (Sevenhuijsen, 1998).

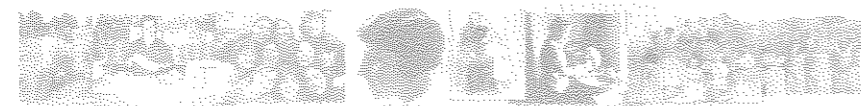

2.1.4. El treball voluntari i les associacions informals

Els factors puntals en la formació de capital social, com són els treballs de caritat (treballs voluntaris) i l'associacionisme informal, tenen a veure, sobretot en el cas de les dones, amb una tercera esfera, integrada en la societat. Aquesta tercera esfera no es correspon amb els béns produïts pel mercat o bé per l'estat (esfera pública o productiva), ni estrictament amb els béns produïts en l'àmbit domèstic (esfera privada o reproductiva): en anglès s'anomena *care economy*, que es pot traduir per «economia de la cura i la dedicació». Relacionada amb els béns produïts pel mercat o per l'estat i també amb la seguretat que garanteix la família, la *care economy* es defineix com les donacions efectuades a través dels valors de cura entre les persones. L'anàlisi de la interrelació de les tres esferes, així com el seu procés de constitució, porta a qüestions inherents al procés de formació de capital social, les quals són les següents: com esbrinar quin és el **caràcter** i quin és el **nivell d'implicació** del capital social en els encaixos socials de la comunitat? Estudis fets a Anglaterra i als Estats Units mostren que, si bé entre els anys 50 i els anys 90 la participació de les dones en associacions es va més que doblar i la dels homes va créixer només un 7%, a partir dels 90 el comportament formal dels dos grups en la participació, com a persones membres d'associacions, és gairebé idèntica (Hall, 1999; Putnam, 1995).

Mentre que en el **nivell d'implicació** els dos grups tenen un comportament similar, poques afinitats es constaten en el **contingut o motiu** de l'associacionisme. Així, mentre que les dones són més actives en camps com la salut, l'educació i els serveis socials, els homes canalitzen el treball voluntari en activitats esportives i de lleure (Gaskin i Davis, 1995). Aquesta diferència de motius entre els homes i les dones es constata també en l'**associacionisme informal** (Hall, 1999).

Amb relació als resultats dels estudis exposats més amunt, cal afegir que molt del treball empíric sobre capital social s'ha realitzat sobre activitats dominades per homes (Putnam, 1993). Putnam així ho reflecteix en el seu estudi sobre Itàlia o bé Hall en el seu estudi sobre Anglaterra. Així, les activitats d'atenció a la infància, que descrites curiosament constitueixen xarxes de treball voluntari o bé d'associacionisme informal, clarament associat amb capital social i portades per dones en la seva majoria, són negligides en les anàlisis existents de capital social. Tot i que, per a les dones que actuen en relacions d'interdependència en xarxes socials locals són un recurs important per a l'efectiva coordinació de les tasques: casa,

treball i família (Jarvis, 1999), i constitueixen el suport indispensable perquè el seu treball productiu en particular i per extensió el treball productiu del conjunt de la comunitat o de la societat en general es pugui dur a terme.

2.2. ELS ESTUDIS DE GÈNERE I EL TREBALL DE LES DONES A LES ÀREES RURALS

2.2.1. Primera dècada d'estudis de gènere sobre el treball de les dones a les àrees rurals

Durant els anys vuitanta del segle vint els estudis de gènere començaren a arrelar en la majoria de disciplines de les ciències socials. Especialment al seu inici, les primeres fonts d'informació provenien d'estudis sobre el paper de les dones en l'agricultura als països menys desenvolupats, països on, paradoxalment, s'ha forjat el concepte de *desenvolupament rural*. Així, el treball de les dones a l'explotació agrària tradicional a les darreries del segle vint va ser rigorosament analitzat des de finals dels anys 80 i durant tota la dècada dels 90, quan els estudis de gènere es desenvoluparen significativament al nostre país (Garcia Ramon, 1989; Tulla, 1991; González, 1995). Aquests estudis de gènere s'orientaren bàsicament cap al treball productiu i reproductiu de la dona en el sector agrari (Garcia Ramon, 1988a, 1988b) i en relació amb les indústries manufactureres, incloent-hi el treball a domicili (Baylina, 1998).

En iniciar-se els estudis sobre el treball de les dones en el món rural, sovint el principal obstacle per obtenir informació sobre el treball de les dones era la seva **omissió a les estadístiques laborals** (Solsona, 1989; Garcia Ramon, 1990). Per tant, la investigació sobre el paper de la dona en les explotacions agràries tradicionals, majoritàries a Catalunya (Etxezarreta, 1992), posà de manifest el **desconeixement i menysteniment del treball realitzat per les dones**, no només al nivell microeconòmic de l'explotació agrària sinó també al nivell general de la socioeconomia del nostre país (Cànoves *et al.*, 1989; Garcia Ramon *et al.*, 1988a, 1988b). Els resultats de les investigacions permeteren afirmar, a finals dels anys 80, que la **viabilitat econòmica** de les explotacions agràries tradicionals era possible gràcies al treball de les dones (Garcia Ramon *et al.*, 1990).

Així doncs, durant aquesta primera dècada d'estudis sobre el treball de les dones al medi rural, es distingeixen tres grans temes o conceptes clau (Garcia

Ramon i Baylina, 2000):

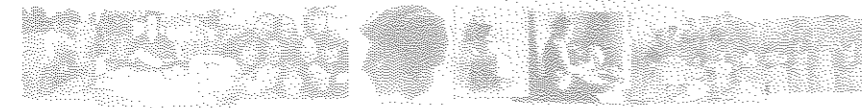
En primer lloc, el de la **invisibilitat del treball de les dones**, tant pel que fa al treball productiu com el reproductiu. Per una banda, la manca de dades estadístiques desagregades per sexe, que contribueix a aquesta invisibilitat pel que fa al treball productiu, però, per l'altra, es contempla que és el mateix concepte de *família* el que pot amagar desigualtats i divisions socials, en tant que la família és el lloc clau en el procés de reproducció i és on les relacions patriarcales de gènere es perpetuen.

Aquestes desigualtats i divisions socials, sintèticament es concreten en:

- l'absència dels homes en el treball reproductiu, malgrat que tenen més control que les dones sobre aquest tipus de treball;
- la plena assumpció de les responsabilitats reproductives per part de les dones,
- i, paradoxalment, la manca de control de les dones sobre el treball productiu, malgrat que hi dediquin el temps equivalent a una mitja jornada diària.

El segon tema clau d'aquesta primera època d'estudis de gènere i medi rural és el de la **divisió sexual del treball**, resultat de l'estructura patriarcal que marca una estricta distinció dels treballs per sexes, atribuint als homes les tasques relacionades amb l'esfera productiva i pública (feines del camp i venda als mercats) i a les dones les de l'esfera reproductiva i privada (feines de la casa de pagès, atenció a les persones de la casa i altres persones familiars i veïnes, l'hort i els animals petits). A més de la divisió sexual del treball, el marcat rol de gènere de la dona a les explotacions agràries implica, també, realitzar tasques d'assistència a la feina del marit en la part administrativa i comptable de l'explotació. Tot i això, aquesta creixent participació de les dones en les "tasques visibles" no comporta, però, guanys en la participació en la presa de decisions.

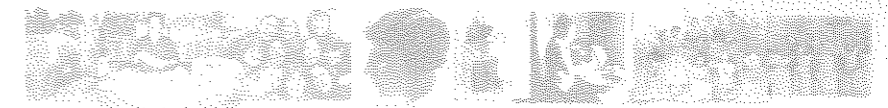
En el context de les àrees rurals i de muntanya, el treball que realitzen les dones és especialment valuós, ja que la seva **presència a la muntanya en garanteix el manteniment de l'ocupació humana**. Tal com recentment ha estat documentat en un estudi realitzat a l'àrea dels Alps italians (Zucca, 2000, 2001), les dones han estat tradicionalment les primeres a abandonar les àrees rurals, especialment les de muntanya, llocs que sovint, més tard, han esdevingut pobles abandonats.

El tercer tema central en la primera època d'estudis sobre el treball de les dones al medi rural és el de la *pluriactivitat i el treball fora de l'explotació*. A les darreries del segle vint s'experimentà un creixement molt important dels establiments dedicats al **turisme rural**, especialment a les àrees de muntanya. Les investigacions sobre gènere incorporaren l'estudi d'aquesta activitat, majoritàriament desenvolupada per dones, dins del **concepte de la diversificació** de l'economia agrària. Es demostrava, així, que el **treball de les dones** no era només fonamental per al manteniment de l'explotació agrària, sinó que també ho era davant la **necessitat de trobar alternatives** a la producció agrària tradicional, diversificant-se així l'economia de les zones rurals (Garcia Ramon, 1994; Caballé, 1997; Cànoves, *et al.*, 2000). Al mateix temps, bona part de la **imatge de qualitat del turisme i el comerç** d'aquestes àrees rurals i de muntanya cal atribuir-la, directament o indirecta, als **treballs realitzats per un grup molt heterogeni de dones** (pel que fa a formació professional, tipus d'ocupació i intensitat de dedicació), que, com a col·lectiu, **esdevé factor clau per al desenvolupament socioeconòmic i la millora de la qualitat de vida** de les àrees objecte d'estudi.

La capacitat del treball de les dones de cara a la innovació i la diversificació de l'economia agrària amaga també contradiccions i desigualtats internes segons l'edat de les dones i la grandària de les explotacions, i també respon a altres necessitats més enllà de les estrictament econòmiques. Així, els estudis realitzats han demostrat coincidència en les següents tres constants:

1. Que les dones joves i de les explotacions agràries més petites són les qui més sovint treballen fora de l'explotació.
2. Que les dones busquen treballar fora de l'explotació per diners, però també per la relació social i per obtenir més reconeixement per la seva feina.
3. Que la dona que treballa fora de l'explotació manté pràcticament les mateixes responsabilitats reproductives; per tant, s'observa que els canvis en la situació laboral de les dones tenen poca incidència en els rols tradicionals dins de l'explotació familiar. Així doncs, es demostra que, malgrat el paper actiu de les dones en la diversificació agrària, el **treball domèstic i l'atenció i dedicació principal a la família** continuen essent considerades responsabilitats bàsiques de les dones (Sabaté i Tulla, 1992).

2.2.2. Segona dècada d'estudis de gènere sobre el treball de les dones a les àrees rurals

Pel que fa a la segona dècada d'estudis de gènere, durant els anys noranta, i especialment als països del nord d'Europa, la temàtica ha tendit a incorporar nous conceptes, especialment al voltant de la idea d'identitat de gènere, i ha inclòs, també, d'acord amb els temps, la valoració de les accions formatives dirigides a la correcció de desigualtats i altres accions pròpies de les polítiques de gènere.

Pel que fa al primer tema; el de *la construcció de les identitats de les agricultores*, les investigacions demostren dos canvis importants respecte a la dècada anterior:

1. Per una banda, l'existència d'identitats canviants (especialment al nord d'Europa, amb l'existència de dones treballant amb maquinària pesada, per exemple), canvis que comporten nous conceptes de feminitat.
2. I, per l'altra, constaten notables diferències de comportament i d'identitat entre les dones pageses i les dones rurals, que moltes d'elles ja no són filles de pagès i a vegades tampoc del medi rural.

El segon tema incorporat en els estudis de gènere durant la segona dècada ha estat el de *la professionalització de les agricultores*, i s'observa que cada vegada hi ha més dones agricultores propietàries i titulars de les explotacions, essent, en alguns casos, les úniques treballadores de l'explotació. Cal dir, però, que aquests resultats provenen específicament dels països del nord d'Europa. També es realitzen estudis sobre la contribució de les dones en l'evolució de l'agricultura, especialment en camps relacionats amb la salut, com per exemple l'agricultura ecològica (Sabaté, 2002), i també s'observa en l'àmbit de la constatació empírica que la formació ocupacional actual no modifica encara les estructures d'ensenyament estereotipades.

Finalment, el tercer bloc temàtic d'estudis de gènere sobre dones i medi rural, també principalment treballat als països del nord d'Europa, és el de *l'activitat política i l'empoderament*. Les conclusions essencials d'aquests treballs (Garcia Ramon i Baylina, 2000) apunten cap a la necessitat d'una estratègia de canvi per tal de millorar la posició social de les pageses, ja que **mai no encapçalen llocs de poder polític o llocs de representació** (per exemple, a Noruega es va elegir fa poc una dona com a representant del principal sindicat agrari, lloc que mai no havia estat ocupat per una dona, i ja l'any 1986 van elegir ministra d'Agricultura).

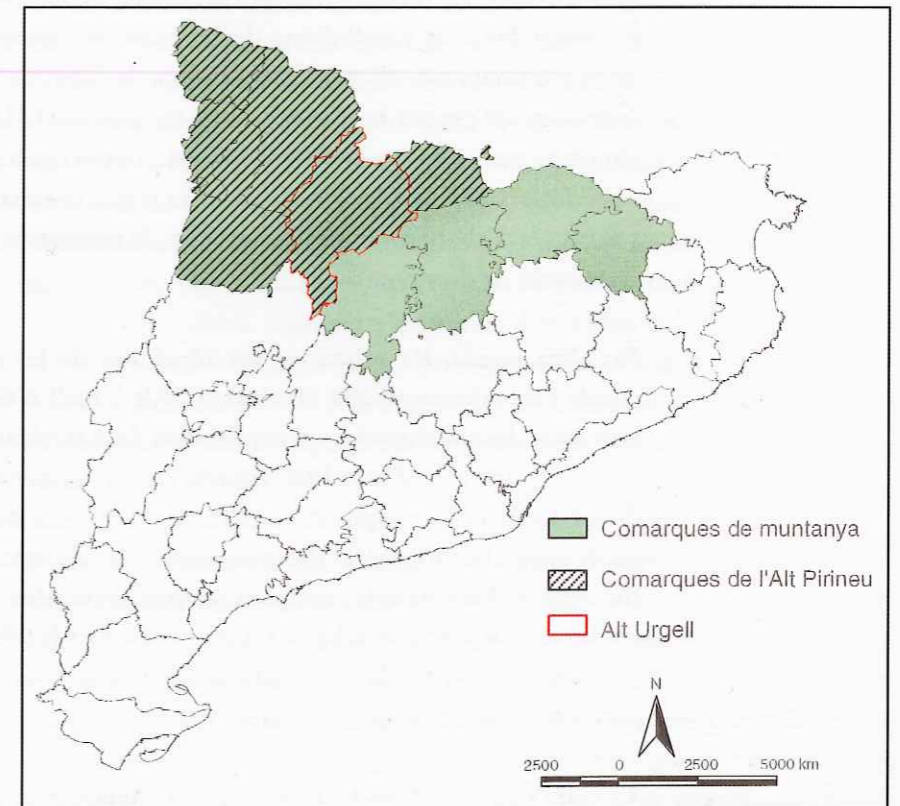
ÀMBIT D'ESTUDI, METODOLOGIA I HIPÒTESIS DE TREBALL

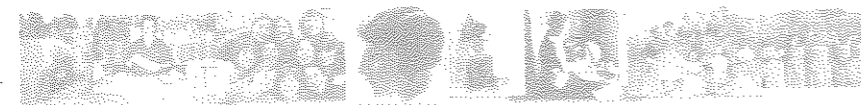
3.1. ÀMBIT D'ESTUDI: L'ALT URGELL

L'àmbit d'estudi on s'ha desenvolupat aquest projecte és la comarca de l'Alt Urgell. Com a comarca pilot, l'Alt Urgell sembla la més adient perquè recull en el seu interior les característiques pròpies de l'alta muntanya i de la plana productiva, en el fons de les valls principals. Així, el projecte s'ha ajustat a un territori relativament petit, i s'ha deixat per a posteriors ocasions la possibilitat d'ampliar i perfeccionar la validació del model. Aquest treball constitueix, doncs, el punt de partida per a un marc territorial més ampli.

Mapa 1. Àrea d'estudi

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.gencat.es/mediamb/sig/sig.htm> 2002.

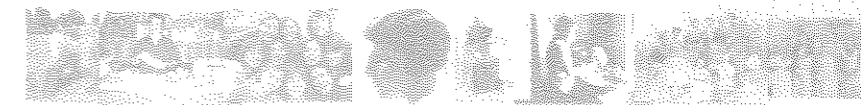
L'Alt Urgell (mapa 1) és una comarca de muntanya situada just al sud del Principat d'Andorra i limita amb el Pallars Sobirà per l'oest, la Cerdanya i el Berguedà per l'est, el Solsonès pel sud-est i la Noguera pel sud.

L'Alt Urgell tenia 19.349 habitants segons dades del cens del 2001, una superfície de 1.446,90 km² i una densitat demogràfica de 13,37 hab/km².

En els darrers anys les àrees rurals i de muntanya de Catalunya, especialment les del Pirineu, han experimentat **profundes transformacions** tant en la seva estructura socioeconòmica com en les formes de vida de la població. El predomini de les activitats de serveis, especialment les vinculades al sector turístic, amb el consegüent augment de la població estacional (tant pels visitants/dia com per les segones residències), la recuperació poblacional, el moviment de persones nouvingudes i les possibilitats de les noves tecnologies lligades amb la nova economia són els principals factors de canvi de la nova societat de muntanya. El procés de transformació que comporta **la nova situació pot suposar, per a les àrees de muntanya, l'oportunitat de recuperar la cohesió social i l'equilibri territorial** fins fa poc tan severament amenaçats pel procés d'abandonament del territori, la pèrdua de població i l'escassa innovació de l'economia.

Per altra banda, les **solucions econòmiques de les dones** en les àrees rurals i de muntanya dels Pirineus, i l'Alt Urgell n'és un bon exemple, han estat **desenvolupades en condicions de dificultat** i en determinades ocasions, fins i tot d'hostilitat. Aquest entorn desfavorable per al treball de les dones pot ser explicat, en part, per la mateixa duresa que imposa el medi geogràfic en general (llargues distàncies als centres urbans, **manca de serveis d'assistència, escassos serveis formatius i de promoció de l'ocupació**, sovint poc adaptats a les necessitats locals), i en part també pel **manteniment dels rols tradicionals** i de la divisió sexual del treball de forma més rígida que a les àrees urbanes.

La manca de concentració de serveis d'assistència pròpia de les àrees rurals i de muntanya repercuteix, aleshores, de forma especialment negativa en les dones, en tant que en són les principals usuàries, i ho fa de forma més acusada que a les àrees urbanes a causa de la feblesa del teixit social i la manca de xarxes humanes, tret de les familiars, paral·leles a les xarxes d'infraestructures i equipaments (associacions, equips de suport privats, fundacions, etc.).

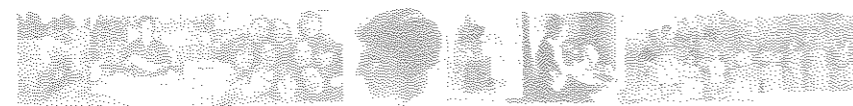
3.2. METODOLOGIA

3.2.1. Principis metodològics generals i fonts d'informació

La metodologia emprada en aquesta investigació es basa en el principi de **recerca-acció**, que consisteix a buscar la comprovació de les hipòtesis formulades en el plantejament previ utilitzant diversos tipus d'informació, en part qualitativa i obtinguda a través de diverses fonts que s'expliquen més endavant i en bona part **quantitativa**, a partir de les dades estadístiques disponibles als censos oficials desagregades per sexe. A partir de l'explotació d'aquestes dades quantitatives, **en primer lloc**, s'elaboren els indicadors amb les corresponents taules i gràfics. Mitjançant l'anàlisi d'aquesta informació quantitativa s'ofereix la descripció de les característiques de la població activa femenina amb relació al mercat laboral i es valora la segregació per motius d'ocupació a la comarca de l'Alt Urgell. **En segon lloc**, es realitzen entrevistes obertes a persones seleccionades com a **significatives** pels principals elements de la recerca i també consultes als principals agents socials de l'àmbit d'estudi vinculats amb polítiques públiques per a les dones. La metodologia per escollir la mostra es basa en l'anomenada *bola de neu* amb què, a partir d'una coneixença profunda dels actors del desenvolupament cultural, social i econòmic local, s'ha anat confeccionant el grup d'elements que constitueix la mostra amb la qual s'efectua l'anàlisi qualitativa. Aquesta és una mostra parcial adaptada a la llargària i al temps disponible per a aquest estudi.

A partir d'aquesta mostra s'identifiquen diferents perfils de dones que poden esdevenir elements clau per al capital social de la comarca. El mètode específic emprat són les entrevistes obertes o entrevistes biogràfiques¹. Les entrevistes biogràfiques consisteixen en un diàleg obert amb poques pautes, en el qual la funció bàsica de l'entrevistador o de l'entrevistadora és estimular el subjecte analitzat amb l'objectiu que proporcioni respostes clares, directes i sinceres. L'elecció d'aquest mètode respon al fet que és pràcticament l'únic recurs metodològic per realitzar estudis sobre la dona (estudi de rols, consideració social, experiències i sobretot processos de canvi de posicionament en la societat). Malgrat que el camp dels estudis sobre la dona ha esdevingut gairebé un tema estel·lar que ha mobilitzat científics i científiques

¹. Definició científica del tipus d'entrevista emprada en termes propis de la disciplina que estudia la història oral i el mètode biogràfic (Pujadas Muñoz, 1992).

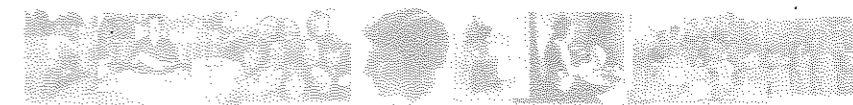
socials de totes les disciplines durant les darreres tres dècades, hi ha encara poca informació al nivell quantitatiu per l'escassetat de dades segregades per sexe i per la manca de fonts que recullin dades adaptades als treballs i a les formes de vida de les dones. Així, el mètode qualitatiu ha estat el més emprat i desenvolupat en l'àmbit dels estudis de gènere.

3.2.2. Característiques del treball de camp

A partir dels plantejaments teòrics que s'han exposat anteriorment en aquest estudi i paral·lelament a les informacions que s'han extret de les entrevistes en profunditat, s'han confeccionat un grup de paraules clau que han servit de variables d'anàlisi del desenvolupament de capital social a la comarca de l'Alt Urgell. L'anàlisi s'ha fet filtrant les paraules clau de la part empírica a través de la informació obtinguda en les entrevistes per trobar el discurs que explica i discuteix els resultats amb les hipòtesis de treball.

En l'elaboració de la mostra es localitzen «persones ideals com a informadores», que responguin a criteris de representativitat, pertinència i predisposició positiva a l'entrevista. Tot i això, no existeix el retrat robot de l'informant ideal, ja que, essencialment, es tracta d'una relació cara a cara entre subjecte i persona investigadora, en la que un dels elements fonamentals, és que, per a una òptima consecució dels resultats de l'entrevista, existeixi una bona harmonia i enteniment entre ambdós. Es tracta, en part, d'una qüestió subjectiva, que ha de predisposar a l'investigador a obrir la seva ment a les respostes, tenint, però, una estructura molt sòlida del que s'ha d'esbrinar en aquella entrevista, on la intuïció i la bona disposició de la persona investigadora (respecte, claredat d'objectius, empatia i capacitat de comunicació) són les principals actituds i aptituds per a poder aprofitar la informació que pot oferir l'informant. Seguint les pautes convencionals d'aquesta metodologia (Marshall i Rossmann, 1989; Silverman, 1997), també ens hem assegurat que les persones seleccionades responguin a un perfil característic i representatiu de l'univers sociocultural que estudiem; es a dir, persones integrades en el seu medi social.

La selecció de les dones entrevistades s'ha realitzat consultant els principals agents socials de la comarca dedicats professionalment a tasques tècniques de desenvolupament local. L'objectiu final és, doncs, trobar visions sistemàtiques referides a un determinat grup social i respecte a una problemàtica específica.

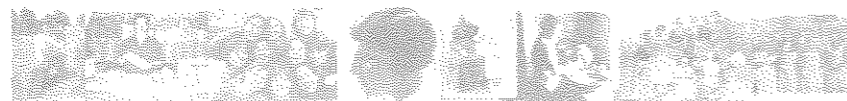
Aquest llibre forma part d'un estudi en profunditat molt més ampli. Per a la present publicació s'ha extret tota la informació que podia esdevenir excessivament personal amb l'objectiu de vetllar per la privacitat de la identitat de les persones entrevistades. Aquesta és una de les premisses amb la que s'ha realitzat el treball de camp i tota la recerca en conjunt. L'exclusió d'aquesta informació repercuteix, potser, en una certa abstracció en l'exposició final. Tanmateix, l'omissió de la informació més personal en la presentació final d'una recerca d'aquest tipus és un dels inconvenients de la metodologia qualitativa que cal assumir, tenint en compte que és, a la vegada, una font d'informació i eina d'anàlisi molt valuosa, ja que permet obtenir un tipus d'informació genuïna i directa difícilment obtenible amb altres mètodes. Així, s'han extret les transcripcions de les entrevistes i la sistematització dels perfils individuals. Les entrevistes s'han realitzat a un col·lectiu reduït de dones que comprenien les edats dels trenta als cinquanta anys, amb diferents situacions familiars, de formació i de professió, i que cobrien pràcticament la major part dels sectors professionals més importants de la zona amb alguna singularitat o altra: agricultura, turisme rural, hostaleria i restauració, serveis a l'Administració, activitat política, docència i investigació, activitat artística, treballs temporals a les estacions d'esquí, etc. Com ja s'ha esmentat anteriorment, el sistema de selecció de les persones entrevistades ha estat contrastat per diverses persones de la zona dedicades al desenvolupament local en termes generals i també d'àmbits territorials més amplis. Així mateix, es van tenir en compte també les opinions de les associacions de dones locals i de les institucions dedicades a la promoció de la dona.

3.3. HIPÒTESIS DE TREBALL

Hi ha en aquest estudi dos grups d'hipòtesis de treball: les generals i les específiques.

Les hipòtesis generals s'enumeren a continuació:

- 1) Els treballs de les dones en general i d'alguns perfils concrets de dona en particular esdevenen factors clau per al desenvolupament socioeconòmic de la comunitat local de l'àmbit territorial escollit.
- 2) Relacionat amb la hipòtesi 1, es planteja aquesta hipòtesi 2, fonamentada en el supòsit que les característiques dels treballs de les dones acostumen a anar relacionades amb activitats d'atenció i cura dels altres i de les altres, a tots els nivells de relació humana, mitjançant actituds de cooperació i col·laboració. La hipòtesi 2 afirma que llavors es generen dinàmiques de creativitat i de dinamització, que van més enllà dels cercles familiars i s'orienten cap als cercles més professionals i socials.

- 3) Relacionat amb la hipòtesi anterior, aquests elements esdevenen diferenciadors de gènere i de la regeneració de capital social en una àrea determinada.
- 4) Les activitats de les dones en aquest medi (rural) són essencials per a la regeneració del capital humà i el capital social, elements bàsics per a la creació de xarxes de relació humana, social i professional, que permeten articular àrees de coneixement, de talents específics, de capacitats de promoció del territori i de reforçament de les identitats locals.

Les hipòtesis específiques són les següents:

- 1) Per fer front al nivell bàsic de subsistència, les pageses diversifiquen la seva economia.
- 2) En una economia i en una cultura social canviant, s'ha d'analitzar els canvis de rols de gènere a la societat rural (agrària i no agrària).
- 3) Hi ha un canvi de generacions, tant entre les dones de les explotacions agràries com en el conjunt de la societat de les àrees de muntanya, que comporta un impacte diferent (dues generacions amb valors diferents) i molt significatiu en el procés de creació de capital social.
- 4) Hi ha un trencament en la transmissió tàcita de coneixement entre les dues darreres generacions de dones d'aquestes àrees rurals.
- 5) Existeix una barreja cultural que trenca en tots els casos, o en algun, l'hegemonia tradicional. És important analitzar-ne el perquè.
- 6) Les dones són clau per a la regeneració del capital social, en relació amb la quantitat de treball voluntari, de treball domèstic, per tenir cura d'altres persones familiars i per la forma de vida de cooperació i de col·laboració. ¿O, d'altra banda, són agents realitzadors d'activitats prescindibles o substituïbles? ¿O bé és la capacitat de substitució tecnològica la que pot fer desarrelar les activitats repetitives?
- 7) Els canvis haguts 1) ¿duen a una millor qualitat de vida de les dones?, 2) ¿mantenen o esgoten els factors regeneradors de capital social?
- 8) Les dones, com a agents actius de capital social, ¿són l'element cohesionador del factor humà i productiu amb el territori on desenvolupen les seves vides?

IV

CARACTERÍSTIQUES I EVOLUCIÓ DEL TREBALL DE LES DONES A LA MUNTANYA

4.1. CARACTERÍSTIQUES DE L'ACTIVITAT DE LES DONES AL MERCAT LABORAL

4.1.1. Estructura de la població per sexes i edats

La distribució de la població per sexes a la comarca de l'Alt Urgell (vegeu taula 1) mostra un lleuger predomini del col·lectiu d'homes: 50,41% respecte al 49,59% de les dones, just el contrari del que indiquen les dades per a Catalunya, amb un 48,50% d'homes i un 51,20% de dones. Aquest fet és propi de les comarques rurals i especialment de muntanya, on, com es veurà més endavant, l'emigració femenina ha estat superior a la masculina.

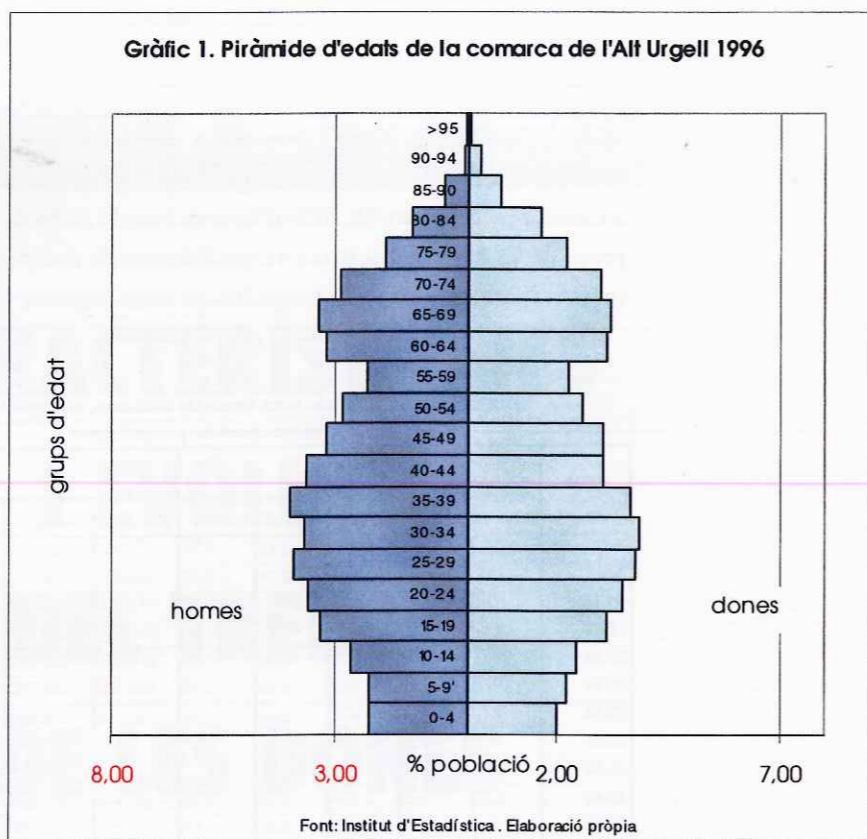
Taula 1. Població per sexe i edat. Grups de cinc anys. Alt Urgell i Catalunya, 1996
(valors absoluts i percentatges)

Grups d'edat	Alt Urgell					Catalunya				
	Homes	Dones	Total	% Homes	% Dones	Homes	Dones	Total	% Homes	% Dones
0-4	422	379	801	2,22	-1,99	136.846	131.579	268.425	2,25	2,16
5-9	425	417	842	2,24	2,19	144.406	138.197	282.603	2,37	2,27
10-14	494	460	954	2,60	2,42	174.216	167.187	341.403	2,86	2,75
15-19	623	595	1.218	3,28	3,13	234.733	225.737	460.470	3,85	3,71
20-24	676	662	1.338	3,56	3,48	259.358	251.044	510.402	4,26	4,12
25-29	737	711	1.448	3,88	3,74	244.865	238.752	483.617	4,02	3,92
30-34	692	733	1.425	3,64	3,86	238.376	235.836	474.212	3,91	3,87
35-39	758	700	1.458	3,99	3,68	221.998	226.092	448.090	3,65	3,71
40-44	686	573	1.259	3,61	3,01	205.176	207.037	412.213	3,37	3,40
45-49	600	576	1.176	3,16	3,03	199.974	202.224	402.198	3,28	3,32
50-54	532	491	1.023	2,80	2,58	179.738	181.559	361.297	2,95	2,98
55-59	430	432	862	2,26	2,27	153.578	155.514	309.092	2,52	2,55
60-64	603	591	1.194	3,17	3,11	165.346	178.966	344.312	2,72	2,94
65-69	632	609	1.241	3,33	3,20	146.786	170.282	317.068	2,41	2,80
70-74	540	569	1.109	2,84	2,99	119.530	150.530	270.060	1,96	2,47
75-79	355	423	778	1,87	2,23	72.178	110.968	183.146	1,19	1,82
80-84	242	309	551	1,27	1,63	45.310	80.330	125.640	0,74	1,32
85-90	107	136	243	0,56	0,72	21.607	45.884	67.491	0,35	0,75
90-94	21	53	74	0,11	0,28	6.585	17.008	23.593	0,11	0,28
> 95	5	7	12	0,03	0,04	1.183	3.525	4.708	0,02	0,06
Total	9.580	9.426	19.006	50,41	49,59	2.971.789	3.118.251	6.090.040	48,80	51,20

Font: Institut d'Estadística de Catalunya. Elaboració pròpia

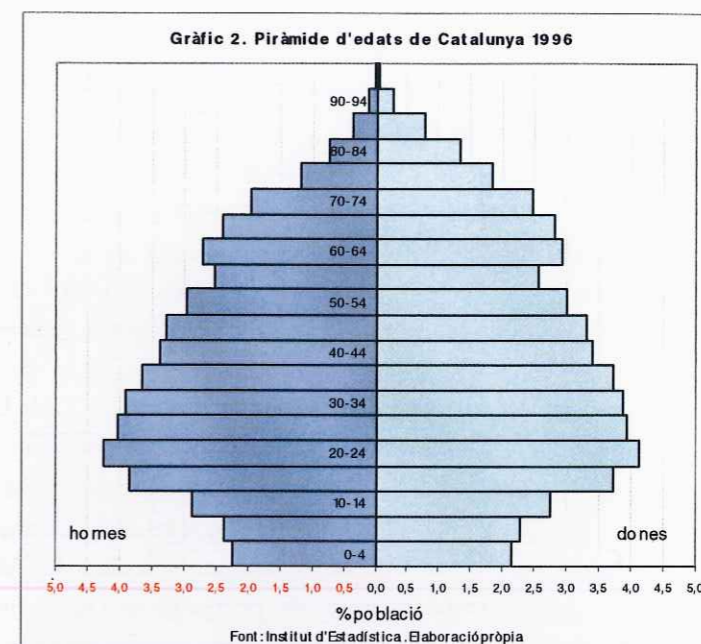

La piràmide d'edats (vegeu gràfic 1) reflecteix clarament la problemàtica de l'envelliment que afecta les comarques rurals i especialment les de muntanya.

Així, l'estructura de la piràmide d'edats de l'Alt Urgell presenta unes parets força verticals, amb unes proporcions ben baixes pel que fa als grups d'edat entre 50 i 60 anys i els més joves (0-14 anys).

En canvi, la piràmide d'edats de Catalunya (vegeu gràfic 2), tot i que pertany a una població madura, característica demogràfica bàsica de les societats occidentals, té una estructura més piramidal, encara que els grups d'edat més joves tenen també baixes proporcions, per la qual cosa ambdues piràmides indiquen alhora les baixes taxes de natalitat de Catalunya.

L'anàlisi de l'estructura de la població de la comarca de l'Alt Urgell per sexes i edats indica dos aspectes fonamentals i pròpiament característics de l'estructura demogràfica de les comarques de muntanya: l'envelliment de la població i el predomini de població masculina.

4.1.2. Estructura de la població activa ocupada i aturada per sexes i edats

La taxa d'activitat total de l'Alt Urgell és inferior a la de Catalunya. La taxa d'ocupació total és superior i, per tant, la taxa d'atur és inferior (vegeu taula 2 i gràfic 3).

Taula 2. Població activa, ocupada i aturada per sexes a l'Alt Urgell i a Catalunya, 1996

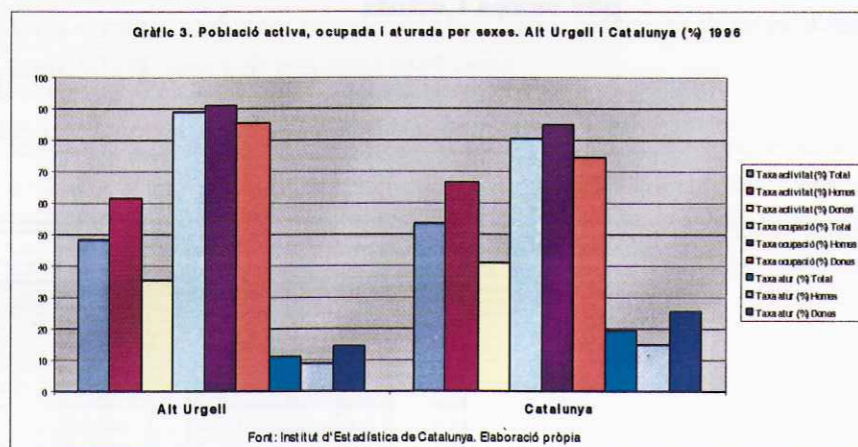
Grups d'edat	Taxa activitat (%)		Taxa ocupació (%)		Taxa atur (%)		Taxa activitat (%)		Taxa ocupació (%)		Taxa atur (%)	
	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Total	Total	Total	Total	Total	Total
> 16 anys	30	17	59	49	41	51	23		56	44		
20-24	67	55	80	77	20	23	61		79	21		
25-29	88	73	90	85	10	15	80		88	12		
30-34	94	66	92	86	8	14	80		90	10		
35-39	95	61	94	89	6	11	79		92	8		
40-44	93	56	95	90	5	10	76		93	7		
45-49	93	45	95	89	5	11	69		93	7		
50-54	90	36	96	87	5	13	64		93	7		
55-59	79	25	92	93	8	7	52		92	8		
60-64	53	18	94	94	6	6	36		94	6		
> 65	2	1	100	100	0	0	1		100	0		
Alt Urgell	61	36	91	85	9	15	49		89	11		
Catalunya	66	41	85	74	15	26	53		81	19		

Font: Institut d'Estadística de Catalunya. Elaboració pròpia

Les diferències per sexes més destacables són les següents:

- Menor diferència entre les taxes d'ocupació masculina i femenina de l'Alt Urgell (6 punts) que entre les respectives taxes per a Catalunya (11 punts).
- Per tant, menor diferència entre la taxa d'atur masculina i femenina de l'Alt Urgell (6 punts) que entre les respectives taxes per Catalunya (11 punts).
- La taxa d'activitat masculina de l'Alt Urgell és, però, inferior a la de Catalunya, com també és inferior la femenina de l'Alt Urgell respecte a Catalunya.
- La taxa d'ocupació masculina de l'Alt Urgell és superior a la de Catalunya, com també ho és la femenina.
- És a dir, tant la taxa d'atur masculina com la taxa d'atur femenina de l'Alt Urgell són inferiors a les de Catalunya.
- Per edats, la taxa d'activitat masculina de l'Alt Urgell mostra un constant creixement des del primer grup d'edats fins als 54 anys. En canvi, la taxa d'activitat femenina mostra un creixement fins als 34 anys i a partir d'aquest grup d'edats baixa progressivament fins a l'edat de jubilació. La taxa d'ocupació masculina de l'Alt Urgell mostra també un constant creixement fins a la mateixa edat que la d'activitat, els 54 anys, mentre que la taxa d'ocupació femenina comarcal creix fins al grup d'edats 40-44 i mostra un comportament força irregular pels següents grups d'edats més avançats. La taxa d'atur decreix per ambdós sexes a partir del grup d'edats 25-29, però manté un comportament més irregular pel que fa a la taxa d'atur femenina (vegeu gràfic 3).

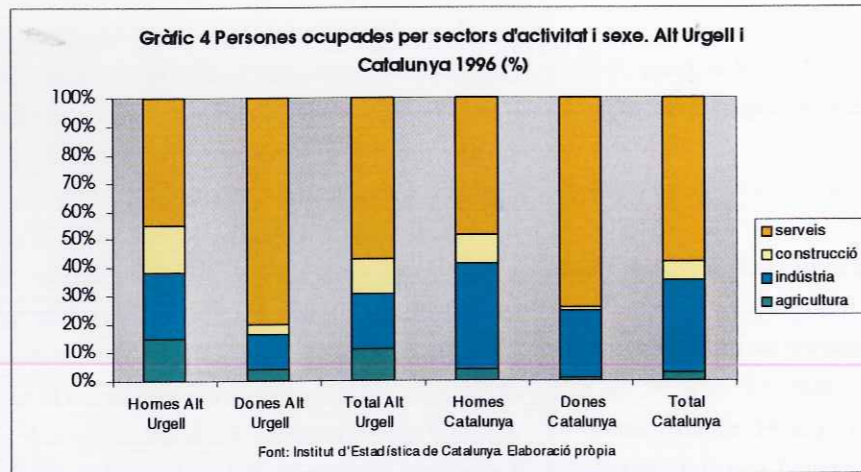
L'estructura de la població activa de l'Alt Urgell mostra també un comportament propi de les comarques de muntanya i rurals, en què hi ha unes taxes d'activitat més baixes que a la mitjana de Catalunya, una ocupació superior i, per tant, unes taxes d'atur inferiors. La inferior activitat s'explica, en part, per un major pes de la població jubilada i pensionista a la comarca que al conjunt de Catalunya. També hi influeix el major nombre de dones pageses declarades no actives en el cens al nivell comarcal que respecte el conjunt de Catalunya. Les baixes taxes d'atur comarcals respecte al conjunt de Catalunya no indiquen tant un mercat laboral de plena ocupació com l'absència dels col·lectius més afectats per l'atur, especialment el jovent, ja que emigra a Barcelona i la seva àrea metropolitana. La taxa d'activitat femenina, tradicionalment més baixa que la masculina, presenta, però, la mateixa diferència respecte a la taxa d'activitat masculina al nivell comarcal que la del conjunt de Catalunya. Aquest fet és recent, ja que tradicionalment la taxa d'activitat femenina de les poblacions rurals era força més baixa que la del conjunt de Catalunya. Tanmateix, cal tenir present que les dades a nivell municipal indicarien taxes d'activitat femenina inferiors a les del conjunt comarcal, on té molta força el pes de la població urbana de la Seu d'Urgell.

Pel que fa a la població activa femenina per edats, les dades mostren la tradicional tendència de la població activa femenina a perdre ocupació després de l'edat de reproducció.

4.1.3. La distribució de la població activa per grans sectors d'activitat i sexe

La distribució de la població per sectors d'activitat i sexe (vegeu taules 3 i 4) reflectida en el gràfic 4 mostra dues situacions clarament marcades:

1) L'estructura econòmica de la comarca de l'Alt Urgell més especialitzada en els serveis i sobretot en la construcció i en l'agricultura que respecte al conjunt de Catalunya, on, en canvi, el sector industrial és més important, a diferència de l'Alt Urgell, on és més reduït.

2) Que l'especialització en el sector serveis ocupa proporcionalment molta més població activa femenina que masculina i de manera més accentuada que respecte al conjunt de Catalunya.

Taula 3. Ocupats per grans sectors d'activitat i sexe. Població de 16 anys i més (CCA93) Alt Urgell 1996 valors absoluts

Sexe	agricultura	indústria	construcció	serveis	Total
Homes	683	1079	757	2046	4565
Dones	106	308	87	1955	2456
Total	789	1387	844	4001	7021
Sexe	agricultura	indústria	construcció	serveis	Total
Homes	14.96	23.64	16.58	44.82	100.00
Dones	4.32	12.54	3.54	79.60	100.00
Total	11.24	19.76	12.02	56.99	100.00

Font: Institut d'Estadística de Catalunya. Elaboració pròpia

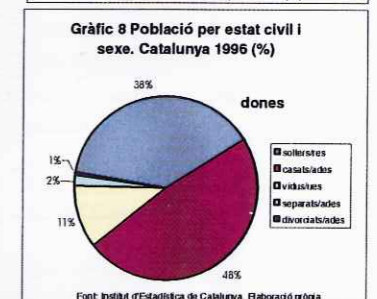
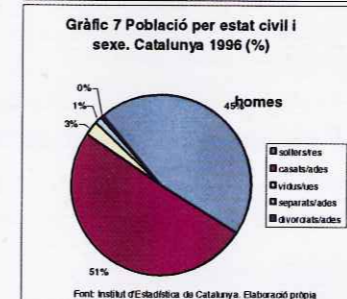
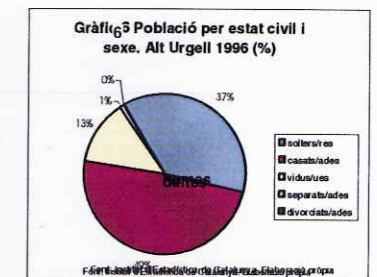
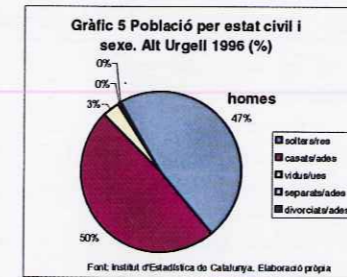
Taula 4. Ocupats per grans sectors d'activitat i sexe. Població de 16 anys i més (CCA93) Catalunya 1996 valors absoluts

Sexe	agricultura	indústria	construcció	serveis	Total
Homes	59,436	517,715	142,841	674,184	1,394,176
Dones	11,455	189,598	10,784	598,639	810,476
Total	70,891	707,313	153,625	1,272,823	2,204,652
Sexe	agricultura	indústria	construcció	serveis	Total
Homes	4.26	37.13	10.25	48.36	100.00
Dones	1.41	23.39	1.33	73.86	100.00
Total	3.22	32.08	6.97	57.73	100.00

Font: Institut d'Estadística de Catalunya. Elaboració pròpia

4.1.4. L'estat civil per sexes

Els gràfics 5, 6, 7 i 8 ens representen la distribució de la població segons estat civil i sexe per a l'Alt Urgell i Catalunya. El més rellevant de l'anàlisi d'aquesta distribució és el següent:

1. La desigual distribució de la població segons sexe i estat civil, i ho és en ambdós àmbits comparatius. Així, en el cas de l'Alt Urgell hi ha 10 punts més d'homes solters que de dones i pràcticament 10 punts més també de dones viduals que d'homes. El cas del predomini d'homes solters a dones solteres és un comportament generalitzat al país, encara que més accentuat a l'Alt Urgell per l'emigració femenina. El cas del predomini del nombre de dones viduals al d'homes viduals s'explica per la major mortalitat masculina i la major longevitat de les dones.

2. També destaca dels gràfics la proporció lleugerament menor de dones separades i divorciades a l'Alt Urgell que al conjunt de Catalunya.

4.1.5. L'activitat per estat civil i sexes

La relació de l'activitat segons l'estat civil i el sexe es representa en els gràfics del 9 al 14 per l'Alt Urgell i del 15 al 20 per a Catalunya.

Les principals conclusions de l'anàlisi dels gràfics esmentats s'exposen a continuació:

1. La taxa d'activitat de les dones solteres és inferior que la dels homes solters.

2. Respecte a Catalunya, destaca que hi ha més jubilades i pensionistes solteres a l'Alt Urgell que a Catalunya, fet que s'explica, en bona part, perquè la de l'Alt Urgell és una població més envellida.

3. El 100% de les persones no actives dedicades a les feines de la llar i casades de l'Alt Urgell són dones, lleugerament superior al 96% de Catalunya, on, per tant, el 4% de les persones casades dedicades a les feines de la llar són homes.

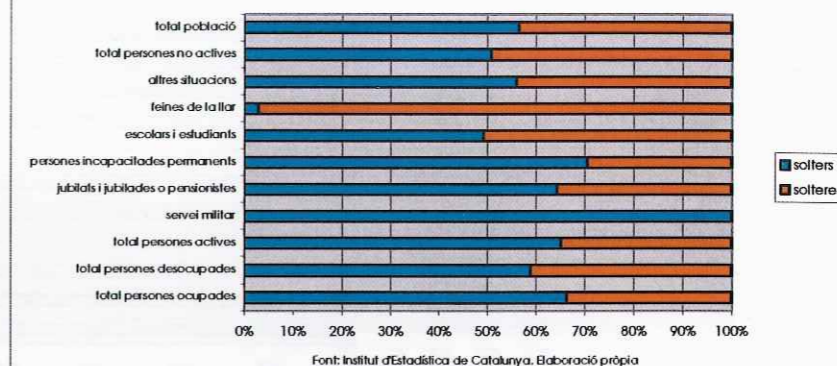
4. Respecte a l'estat civil de viduïtat, destaca sobretot el major predomini de dones actives amb relació als homes vidus, amb activitat més baixa, fet que en bona part, s'explica per la major mortalitat laboral i per les malalties mortals que afecten els homes.

5. En l'àmbit de les persones separades, les dones separades mostren percentatges d'activitat superiors als de les dones solteres, fet que s'explica per l'edat més madura de les dones separades respecte a les solteres, que predominen en els grups d'edat més joves, on la taxa d'activitat és més baixa. Tanmateix, aquestes proporcions de dones actives separades superiors a les de les solteres són encara més marcades per a tot Catalunya.

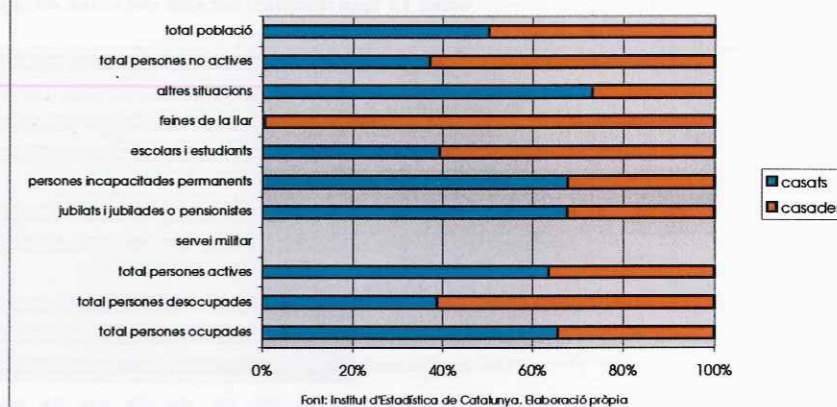
6. Les dones divorciades tenen percentatges d'activitat superiors als de les separades.

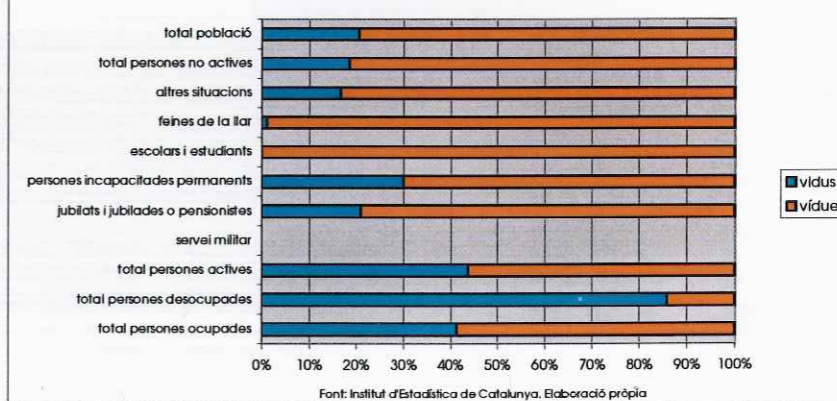
Gràfic 9. Tipus d'activitat per estat civil i sexe. Alt Urgell 1996 (%)

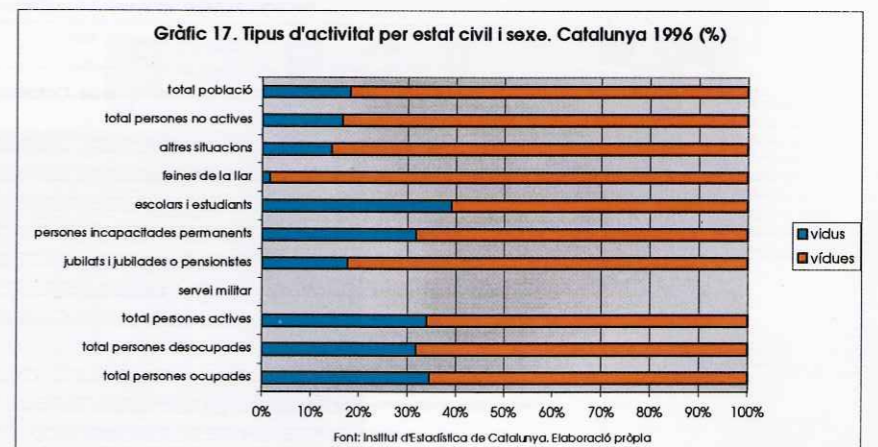
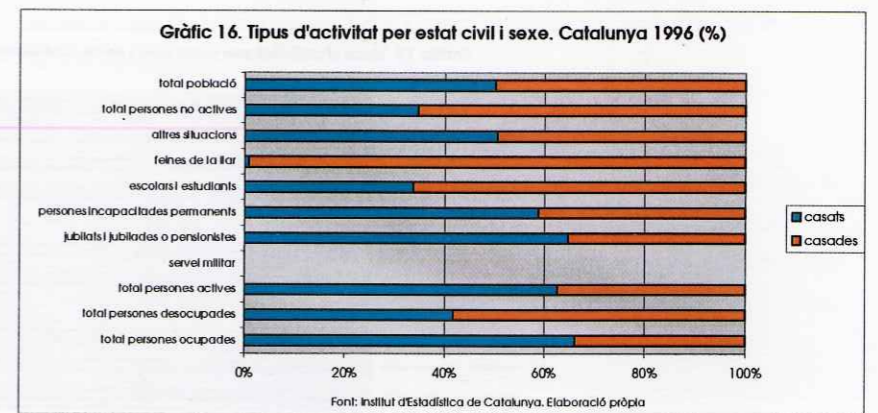
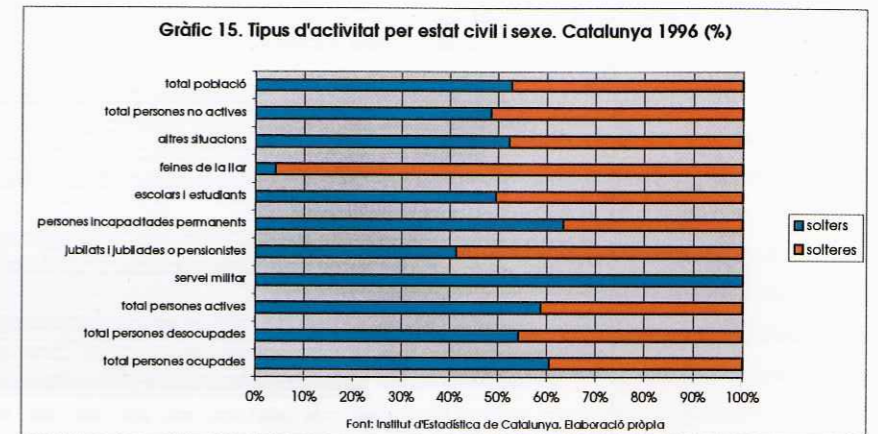
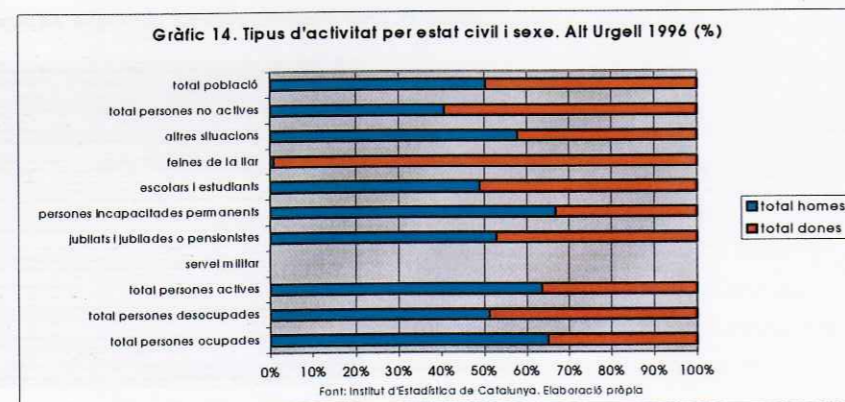
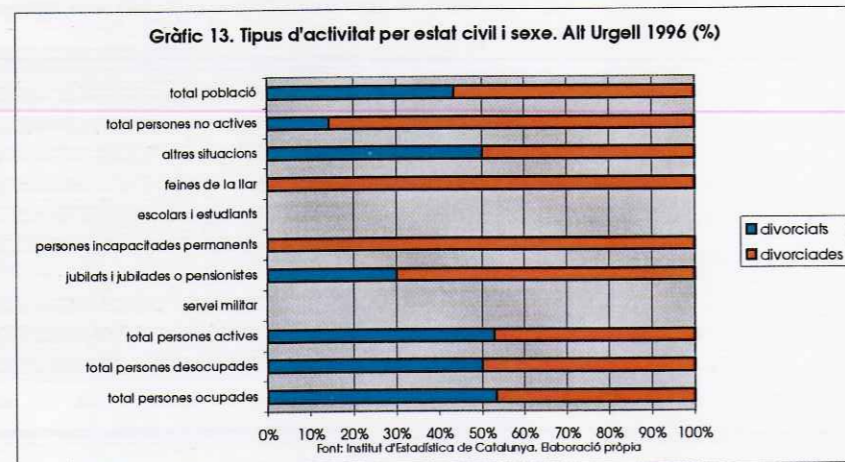
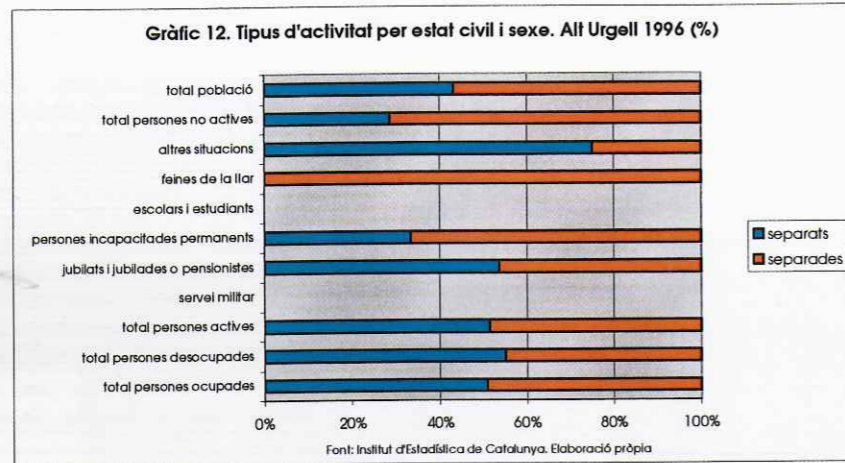

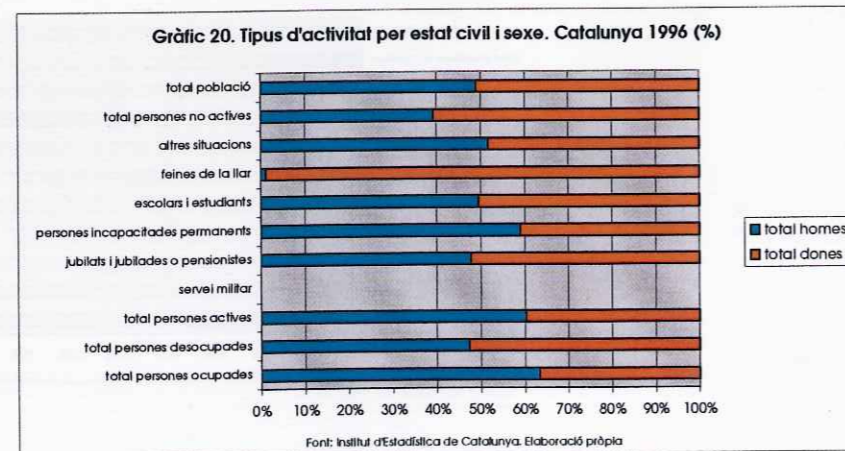
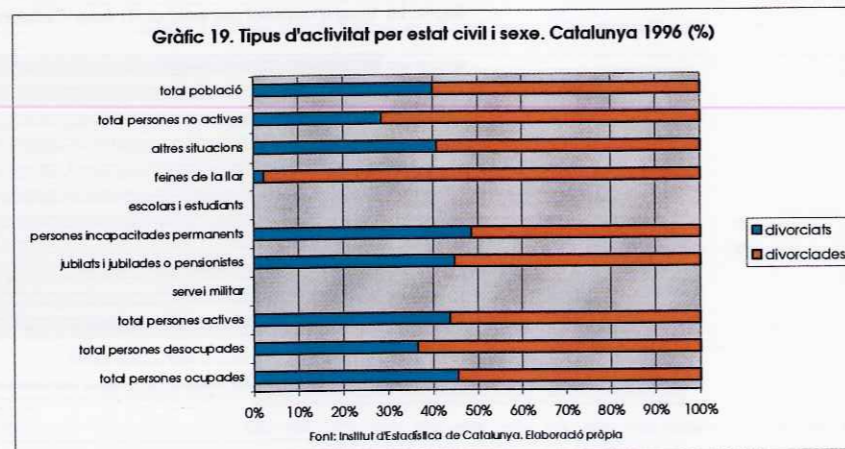
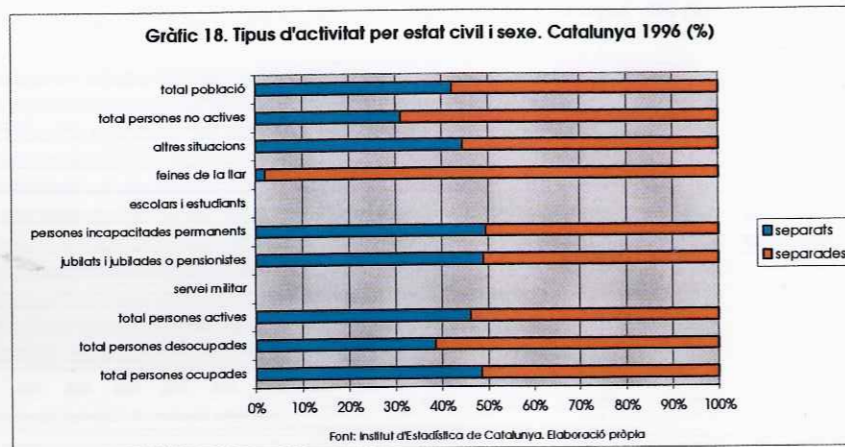
Gràfic 10. Tipus d'activitat per estat civil i sexe. Alt Urgell 1996 (%)

Gràfic 11. Tipus d'activitat per estat civil i sexe. Alt Urgell 1996 (%)

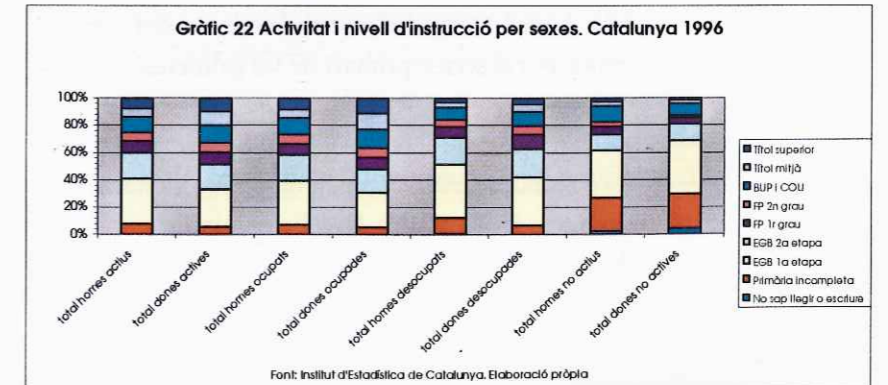
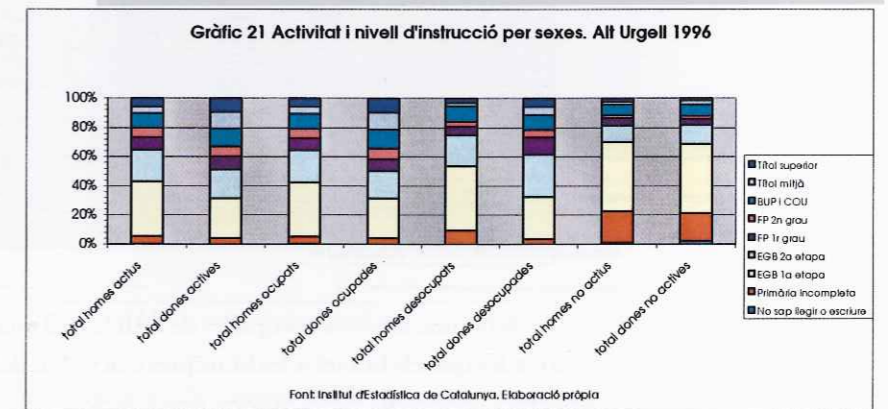

4.1.6. Segregació vertical: per nivell d'instrucció

En el total de població activa les dones tenen major presència en els nivells d'instrucció superiors que els homes i el mateix passa amb la població ocupada. En la població activa desocupada les dones també presenten major nivell d'instrucció que els homes i destaquen en particular les categories de «títol mitjà» i «títol superior», on les dones tenen proporcions notablement més grans que en el cas no només dels homes desocupats sinó en tota la resta de situacions respecte a l'activitat (vegeu gràfic 21). Respecte a Catalunya, el més remarcable de l'activitat de la població segons el nivell d'instrucció per sexes és que a Catalunya el col·lectiu d'homes presenta proporcions de nivell d'instrucció superiors que a l'Alt Urgell, mentre que pel que fa al col·lectiu de les dones la diferència de l'Alt Urgell respecte a Catalunya no és tan marcada (vegeu gràfic 22).

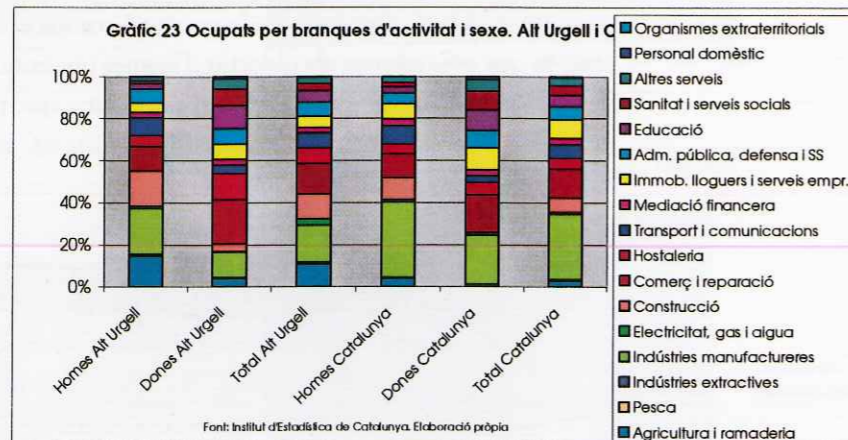
És a dir, proporcionalment les dones de l'Alt Urgell tenen nivells d'instrucció superiors que els dels homes, especialment en la categoria de desocupades. A Catalunya també existeix aquesta diferència de nivells d'instrucció entre sexes, però a l'Alt Urgell és més marcada.

4.1.7. Segregació horitzontal: anàlisi per branques d'activitat i professió

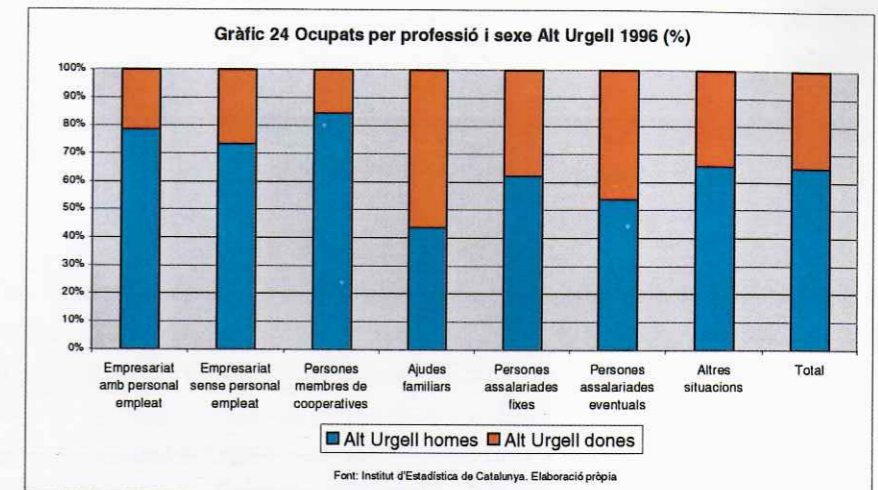
La distribució de la població activa per branques d'activitat i sexe de l'Alt Urgell (vegeu gràfic 23) indica una major proporció de dones ocupades a l'agricultura, ramaderia i pesca, a les activitats extractives, a l'educació i als organismes extraterritorials, a l'hostaleria, el comerç i la reparació, i la construcció que respecte el conjunt de Catalunya.

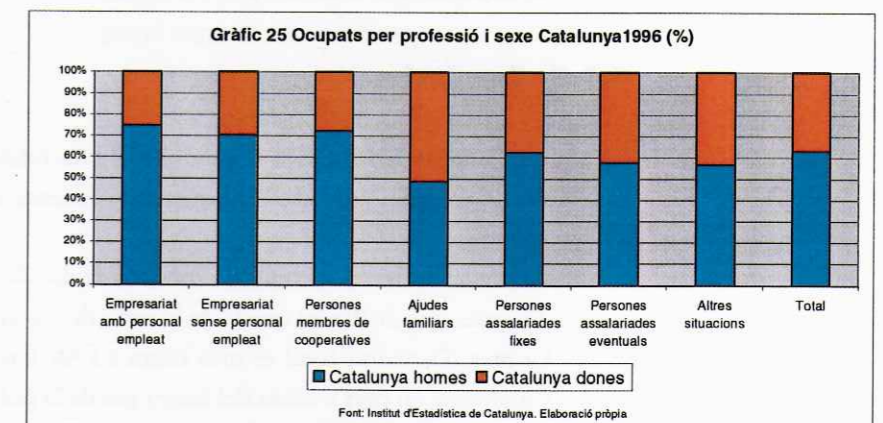
És a dir, que les dones de l'Alt Urgell estan proporcionalment més presents a les activitats vinculades al sector primari i també al sector terciari en les branques d'activitat relatives a l'hostaleria, la construcció i també als serveis de l'Administració pública que el conjunt de Catalunya.

Respecte als homes, les dones ocupades de l'Alt Urgell estan proporcionalment més ocupades que els homes a les branques d'activitat del comerç i reparació, l'hostaleria i l'educació. Seria, doncs, una relació similar a la de les dones de l'Alt Urgell comparades amb les dones del conjunt de Catalunya, tret del major pes al sector primari de les primeres.

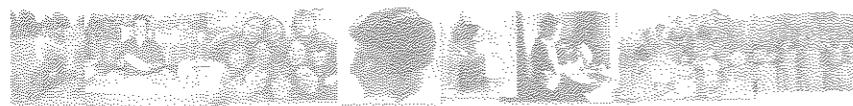
La distribució de la població ocupada femenina en comparació de la masculina d'ambdós àmbits comparatius és molt similar; és a dir, les diferències entre homes i dones a l'Alt Urgell són similars a les diferències entre homes i dones en el conjunt de Catalunya.

En l'àmbit de la població ocupada per professió i sexe a l'Alt Urgell (vegeu gràfic 24), cal assenyalar la desigual distribució per sexes, destacant el predomini de les dones en la categoria d'"ajudes familiars", més del 50%, l'única en la qual predominen les dones, i també destaca amb una elevada proporció la categoria de persones assalariades eventuais, amb un 45%.

Per contra, en la categoria d'"empresariat amb personal empleat" només el 20% són dones, i en la d'"empresariat sense personal empleat" només el 25% són dones. La tendència de les dones ocupades a concentrar-se proporcionalment més que els homes en les categories professionals de menor poder de decisió i de menor control dels mitjans de producció és força paral·lela a la del conjunt de Catalunya, amb dues úniques diferències:

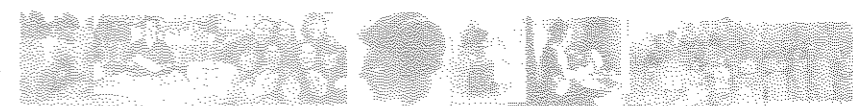
1. Al conjunt de Catalunya hi ha proporcionalment més dones ocupades que són empresàries amb personal empleat i sense personal empleat (25% i 30% respectivament) que a l'Alt Urgell (20% i 25% respectivament).

2. Destaca també la diferent proporció de dones membres de cooperatives de l'Alt Urgell, amb un 15% de la població activa ocupada mentre que en el conjunt de Catalunya representen el 28%. Aquest fet cal atribuir-lo, en part, a dues raons principals: d'una banda al fet que a les comarques de muntanya no és molt arrelada l'associació cooperativista, com ho és a altres indrets de Catalunya (el camp de Tarragona, per exemple), i d'altra banda al fet que, sovint, el tipus de cooperatives amb elevada presència de població ocupada femenina són de sectors industrials que no tenen presència a les comarques de muntanya (per exemple, cooperatives de l'oli de les comarques de Ponent i de fruita de les comarques de Girona).

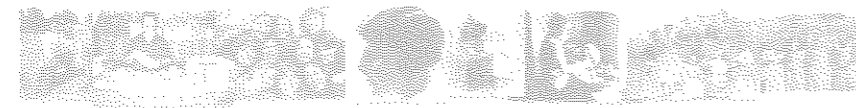
4.1.8. Conclusions

En síntesi, l'anàlisi de les dades disponibles al cens relatives a l'activitat de la població desagregades per sexes indiquen les següents tendències:

1. La població de l'Alt Urgell és més envellida i hi ha major proporció d'homes que de dones que la de la resta de Catalunya.
2. La taxa d'activitat total és més baixa a l'Alt Urgell que a la resta de Catalunya, en part a causa del major pes de la població inactiva per les categories de jubilats, jubilades i pensionistes i feines de la llar que a Catalunya. La taxa d'activitat femenina és més baixa que la masculina, però en la mateixa proporció que a la resta de Catalunya. Aquest fet indica que, almenys pel que fa al conjunt comarcal, la taxa d'activitat femenina s'ha equiparat a la del conjunt de Catalunya i això ha estat durant la darrera dècada, ja que tradicionalment les taxes d'activitat femenina de les poblacions rurals han estat més baixes que les del conjunt de Catalunya.
3. La taxa d'ocupació total de la comarca és més alta que la del conjunt de Catalunya, ja que les taxes d'atur de les poblacions de muntanya són sempre molt baixes a causa de l'emigració del col·lectiu de persones joves.

4. La tendència a baixar de la taxa d'activitat femenina a partir de l'edat de reproducció es mostra molt similar a l'Alt Urgell respecte al conjunt de Catalunya.
5. La població ocupada femenina es concentra més al sector primari i al sector serveis del que ho fa l'ocupació femenina a Catalunya. Per tant, el fort creixement del sector serveis a les comarques de muntanya ocupa preferentment les dones.
6. Pel que fa a l'estat civil de la població, destaca la major proporció de dones casades i d'homes solters a l'Alt Urgell que a Catalunya, on també s'hi enregistra aquesta tendència però de forma menys acusada.
7. La taxa d'activitat de les dones solteres és inferior a la dels homes solters de l'Alt Urgell.
8. La proporció de dones dedicades a les feines de la llar a l'Alt Urgell és lleugerament superior que al conjunt de Catalunya.
9. La tendència al major nivell d'instrucció de les dones és més acusada a l'Alt Urgell que pel conjunt de Catalunya, especialment en la categoria de "dones desocupades".
10. Les dones ocupades de l'Alt Urgell tenen menor presència a les categories professionals superiors (empresàries amb personal o sense) que al conjunt de Catalunya.

4.2. LA CONDICIÓN DE MUNTANYA: UNA DIFICULTAT AFEGIDA A LES CONDICIONS DE VIDA I DE TREBALL DE LES DONES DE L'ALT PIRINEU. ANTECEDENTS HISTÒRICS I SITUACIÓ ACTUAL

4.2.1. Situació perifèrica de les comarques de l'Alt Pirineu

L'àmbit en què es planteja aquest projecte és, per extensió, el de les sis comarques de l'Alt Pirineu⁶: Vall d'Aran, Alta Ribagorça, Pallars Jussà, Pallars Sobirà, Alt Urgell i Cerdanya malgrat que el treball de camp i l'explotació estadística hagin estat centrades en la comarca de l'Alt Urgell. Tal com ja s'ha exposat en l'apartat metodològic, la recerca es fonamenta en informació quantitativa procedent de l'explotació de les dades estadístiques oficials i també en la informació qualitativa procedent del treball de camp. Les conclusions que se n'extreuen de l'anàlisi conjunta, són, en general, extrapolables a la resta de comarques de l'Alt Pirineu, encara que en futures fases de la recerca s'aplicarà la mateixa metodologia en altres comarques (de dins i fora de l'Alt Pirineu) per tal de poder disposar de dades comparatives i contrastables.

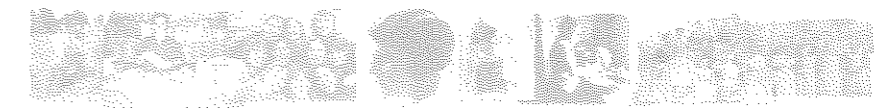
Les comarques de l'Alt Pirineu, incloses entre les deu comarques de muntanya, són considerades comarques amb una problemàtica específica tal com indica la Llei de muntanya⁷ de 1983. Aquesta llei reconeix unes característiques geogràfiques i socioeconòmiques⁸ comunes a les deu comarques i que es resumeixen en les següents:

1. Predomini de forts pendents en la major part del territori de cada comarca.
2. Les condicions climàtiques de muntanya o alta muntanya, consistents en temperatures més baixes de mitjana i una variació climàtica, tant diària com estacional, més acusada que a la resta de Catalunya, de domini climàtic mediterrani de costa o interior sense el factor

⁶ Àmbit territorial que també és anomenat el *Pirineu Occidental* respecte a les altres quatre comarques de muntanya restants; Ripollès, Berguedà, Garrotxa i Solsonès, que en tant que són comarques més orientals, se situen més a prop de Barcelona i la seva àrea metropolitana.

⁷ La Llei de muntanya de 1983 determina que les comarques de l'Alt Urgell, l'Alta Ribagorça, el Berguedà, la Cerdanya, la Garrotxa, el Pallars Jussà, el Pallars Sobirà, el Ripollès, el Solsonès i la Vall d'Aran són comarques de muntanya per les seves característiques geogràfiques i socioeconòmiques i això les fa més vulnerables als desequilibris territorials, als impactes ambientals i els dificulta el desenvolupament socioeconòmic.

⁸ MAPA (1987) i MOPT (1993)

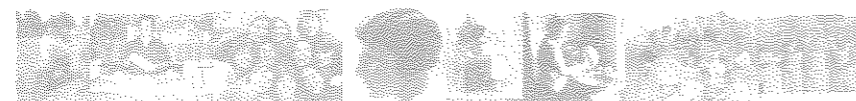

muntanya.

3. L'agricultura i la ramaderia són les activitats que tradicionalment han estat la base de l'economia fins fa relativament poc temps. Actualment, aquesta situació és diferent, ja que la proporció de persones que treballen a l'agricultura és molt baixa. Tanmateix, la cultura agrària i rural és el principal fonament de la cultura pirinenca, tot i tenir en compte les recents transformacions socioeconòmiques i els intercanvis de cultures com a conseqüència de les onades immigratòries, especialment a partir dels anys seixanta, de procedència, motivacions i comportaments molt diversos.
4. Una altra característica comuna a les comarques de muntanya és la problemàtica de l'envelliment de la població i l'abandonament de l'activitat agrària, que afecta especialment les zones més altes de les valls i les valls més remotes.
5. L'abundància de recursos naturals és un altre tret diferenciador de les característiques pròpies de les comarques de muntanya.
6. Finalment, la manca d'infraestructures i equipaments, especialment a principis dels anys vuitanta, quan es va redactar la Llei de muntanya, era el sisè aspecte central pel qual es va determinar que aquestes comarques necessitaven un tracte diferencial i preferent en matèria d'inversions públiques i ajuts per al desenvolupament socioeconòmic i per a l'equilibri territorial del país.

Hi ha un element fonamental que cal considerar a l'hora de definir les característiques geogràfiques de les comarques de muntanya, i és que les sis comarques de l'Alt Pirineu o Pirineu Occidental (Alt Urgell, Alta Ribagorça, Cerdanya, Pallars Jussà, Pallars Sobirà i Vall d'Aran) són força més llunyanes de Barcelona i la seva àrea metropolitana que les quatre comarques del Pirineu Oriental (Berguedà, Garrotxa, Ripollès i Solsonès). La llunyania respecte a la concentració urbana de Barcelona i la seva àrea d'influència condiciona factors clau per al desenvolupament socioeconòmic de les comarques de l'Alt Pirineu, dels quals tot seguit se n'exposen els principals:

1. La proximitat de les comarques del Pirineu Oriental respecte a Barcelona fou un factor decisiu per millorar les comunicacions o obrir-ne de noves abans que les del Pirineu Occidental.
2. La millora de les comunicacions viàries esdevingué l'element més favorable per accelerar la dinàmica socioeconòmica i intensificar l'intercanvi de fluxos (econòmics, socials, culturals) amb l'exterior de les comarques.
3. La proximitat amb Barcelona va permetre el desenvolupament de la

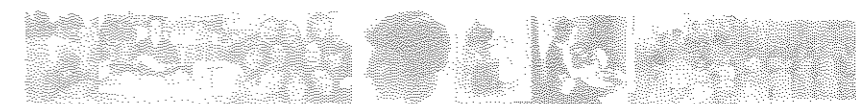

indústria en l'època de la revolució industrial, actualment reconvertida en molts casos per indústries modernes (les indústries del Berguedà⁹ especialment, la Garrotxa i el Ripollès, i la industrialització recent del Solsonès).

4. Les comarques del Pirineu Oriental són comarques més poblades que les de l'Alt Pirineu i són veïnes de comarques més poblades, mentre que les del Pirineu Occidental limiten amb altres comarques de baixes densitats demogràfiques (Noguera, Segarra i les mateixes comarques del Pirineu Oriental). Aquest fet ha implicat que les comarques del Pirineu Oriental tinguessin uns avantatges respecte a les comarques del Pirineu Occidental, principalment consistents en la major proximitat a més ofertes i demandes laborals i la major accessibilitat als serveis de tot tipus.

L'aïllament, com a tret particularment distintiu de les comarques de muntanya respecte a les de plana, és un concepte polèmic entre l'heterogeni col·lectiu de persones estudioses en temes de muntanya. En general, els estudis sobre aquestes àrees de muntanya recalquen la importància de la situació d'aïllament. Aquesta consideració és però matissable. Així, alguns estudis (Pallarès, M.; Tulla, A.E. [coord.], 2002) són crítics amb la definició d'aïllament que ha vingut imposada per unes comunicacions viàries amb relació a la ciutat i advoquen per reconèixer un passat, anterior al segle vint, quan les comunicacions viàries havien estat poc desenvolupades arreu i els principals desplaçaments entre comarques es realitzaven a peu o amb cavalleries seguint els camins rals i també pels colls de muntanya. Al mateix temps, el sistema de comunicació de cada poble comprenia una xarxa de camins multiradial i autònoma, desenvolupada per connectar l'accés de cada poble amb el seu entorn. Certament, doncs, abans de l'arranjament dels eixos viaris pel fons de les valls, eren més freqüents les comunicacions transversals que ara. Tanmateix, les carreteres, obertes la majoria a principis de segle, seguint els cursos fluvials, tot i que deixaven enrere la comunicació dels petits pobles d'alta muntanya, van permetre una relació d'intercanvi, des de les capitals comarcals principalment, amb altres poblacions més allunyades i amb els principals centres urbans del país, fet que facilità, també, a banda dels intercanvis comercials i econòmics, la transformació dels valors culturals i les formes de relació entre les persones. Als pobles d'alta muntanya de l'Alt Pirineu, però, aquest intercanvi ràpid i fluid pràcticament no ha existit fins a l'arranjament de les carreteres a partir dels anys 70 i 80, i en alguns casos 90, amb els plans d'infraestructures de les comarques de muntanya.

⁹ PALLARÈS-BARBERÀ, M i VERA MARTÍN, A. (2001) «Espais econòmics i milieus innovatius industrials a la comarca del Berguedà». Documents d'Anàlisi Geogràfica, núm 38 pp 33-53

4.2.2. L'àmbit d'interrelacions i la mobilitat a l'Alt Pirineu

Els habitants de l'Alt Pirineu tenen diferents actituds quant a la mobilitat per raons diverses (laborals principalment, però també assistencials, socials, etc., amb Barcelona). De manera simplificada, es pot afirmar que coexisteixen dos col·lectius antagònics en relació amb la mobilitat cap als centres urbans i especialment respecte a Barcelona:

- D'una banda hi ha un col·lectiu important de persones residents a l'Alt Pirineu, que es pot considerar **tradicional** en relació amb la mobilitat, que **mostren escassa necessitat d'accedir amb freqüència als centres urbans**.
- Per altra banda existeix un determinat i reduït col·lectiu de persones residents a l'Alt Pirineu, que podem considerar **modern en relació a la mobilitat**, per a les quals la seva forma de vida comporta estrets i freqüents lligams amb les ciutats, i particularment amb Barcelona. Es tracta de col·lectius minoritaris, especialment definibles per aspectes professionals (despatxos d'advocats, arquitectes, metges privats, polítics, parlamentaris i tècnics de l'Administració pública local), pels quals baixar a Barcelona, especialment des de l'Alt Urgell i la Cerdanya, i també baixar a Lleida, especialment des de l'Alta Ribagorça, els Pallars i la Vall d'Aran, pot arribar a ser considerat part de la feina de la setmana.

El que és important en relació a l'aspecte de l'aïllament històric i la mobilitat actual en les formes de vida i de treball de les dones és que, tal com es demostra en estudis realitzats sobre mobilitat i gènere (Miralles, 1998), les dones pateixen, en general, més limitacions de mobilitat per motius, en molts casos, de manca de vehicle propi i, per tant, de dependència del transport públic, que és pràcticament inexistent a les comarques de l'Alt Pirineu, i també en alguns casos per la manca de llicència de conduir. Així, doncs, les dones a la muntanya han estat i són encara un col·lectiu que no disposa de les mateixes oportunitats que altres pel que fa a la mobilitat.

4.2.3. Antecedents històrics a les actuals diferències de gènere

Per entendre les dinàmiques socials presents cal entendre no només el passat immediat sinó també el substrat cultural de la societat que estudiem (Santana, 1997). En el cas de les relacions de gènere a les comarques de muntanya, i potser especialment a les comarques de l'Alt Pirineu, on les condicions d'aïllament, com hem vist abans, han estat, en general, més

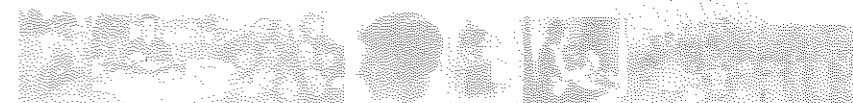
acusades que en altres àrees rurals, els antecedents culturals en el camp de les relacions de gènere són els d'una estricta divisió de rols per gèneres que va molt més enllà de la divisió sexual del treball, clarament explicada en els estudis sobre treball a les explotacions agràries.

4.2.3.1. L'economia de subsistència de la societat pirinenca: manca de beneficis i austeritat en les condicions de vida i de treball al camp i a la casa

Per entendre millor aquests antecedents convé recordar les condicions i les formes de vida que fins als anys seixanta eren més o menys generals a la muntanya, especialment als pobles petits. Així, amb la relativa excepció d'algunes capitals comarcals, en la major part del territori de muntanya les formes de vida habituals, especialment les relacions humanes, responien a uns valors que quedaven culturalment molt allunyats de la societat urbana.

Les raons d'aquesta vida austera consisteixen en els mateixos condicionants de muntanya:

1. **Leconomia de subsistència** fou predominant fins als anys seixanta per a la major part de famílies, a excepció de les poques famílies burgeses de les capitals comarcals i de les escasses grans explotacions agràries. La manca de beneficis econòmics i la no-disponibilitat de diners no permetien l'acumulació de capital i, per tant, era part del motiu que no hi haguessin possibilitats d'equipar les cases amb comoditats domèstiques (en alguns casos els electrodomèstics no hi haurien funcionat per la manca de xarxa elèctrica, però tampoc no hi havia diners per realitzar reformes dins les cases, adquirir mobles més còmodes, utensilis de cuina especialitzats, etc.). (Vegeu fotografies 1, 2, 3, 4 i 5 a l'apartat de documentació gràfica.)
2. Les condicions de vida i de treball demanaven total dedicació, i per tant, **no hi havia temps disponible per distanciar-se del funcionament de subsistència**. Això era així tant pel que fa a les condicions de treball al camp com per les condicions de treball dins les cases. L'estructura de família extensa, típica de les societats tradicionals, a causa d'unes taxes de fecunditat i de natalitat més altes que les actuals, produïa una estructura familiar força més complexa que la nuclear i amb moltes més persones membres per llar que el nombre mitjà actual. Tanmateix, tot i que hi havia molta més gent a les cases per repartir les feines, el nivell tecnològic era tan baix que tant les feines del camp com les de dins la casa requerien un

elevat nombre d'hores de treball manual (Comas d'Argermir i Saulet, 1993), (foto 6).

4.2.3.2. Manca de tecnologia moderna: duresa de les condicions ambientals i relacions d'explotació

L'element que més explica les dificultats amb què es realitzaven els treballs al camp i també a les cases és el dels condicionants del medi físic, que, al seu torn, determinen el medi social (foto 7). Així, l'agricultura de muntanya deixava de ser competitiva en comparació amb d'altres zones de plana, on la productivitat és més elevada tant per l'accessibilitat del terreny, que facilita l'accessibilitat de la maquinària, com per l'aprofitament de la superfície agrària útil, la proximitat als mercats i el clima més suau, que afavoreix un cicle de conreus més intensiu. La manca de competitivitat de l'agricultura de muntanya determinava també en bona part la inexistència de tecnologia moderna adaptada a les seves necessitats. Per altra banda, la majoria dels pobles de muntanya, tret de les capitals comarcals, van romandre fins ben entrats els anys vuitanta amb una notable manca de serveis urbans (xarxa d'energia elèctrica, xarxa d'aigua potable, xarxa de clavegueram, carreteres, etc.). Aquests serveis urbans arriben a condicionar molt més del que en general es coneix les condicions de vida de les persones i de les llars, i molt especialment les condicions de vida i de treball de les dones. Així, són les inversions en serveis urbans l'aspecte que més ha permès alleugerir les dones de la duresa de les feines de la casa. En aquest sentit, el següent fragment de l'entrevista realitzada a una de les dones entrevistades que van tenir càrrecs polítics és molt il·lustratiu:

P. D'acord, doncs i què vas fer d'una forma conscient per les dones de la comarca o des de la mateixa casa...?

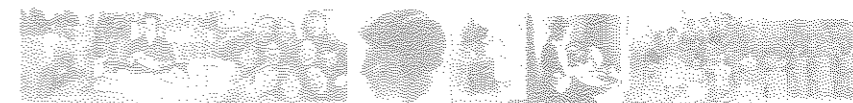
R. Sí, més que per les dones jo crec que per tota la comarca perquè tu ja saps que..., i era per les dones, eh, de fet, ja ho he explicat altres vegades, jo vaig anar allà el primer any que per Tots Sants, que vaig anar-hi amb el capellà, que era un poble que no tenien carretera ni tenien res, no sabíem ni com anar-hi amb el meu cotxe, així que hi vaig anar amb el capellà, i quan el capellà va sortir de missa vam fer com una petita reunió amb la gent d'allà, però, mentrestant, el capellà visitava algú o no ho recordo ben bé, jo em vaig quedar a una casa amb una dona i aquella dona em va dir: «Ai, senyora, el que ens hauria de fer és portar-nos la llum, la llum sí que ens fa molta falta al poble», i, és clar, jo vaig anar dient-li coses, dic «és clar perquè ara mateix aquí treballaríeu», i

ella diu: "Noooo", diu, "Ja tinc això" —tenia una mena de llumener-ja ho fem així a la nit", tenia una tele ben tapadeta..., dic: "¿Mireu la tele?" Diu: "no tenim també un transistor..." i li anava dient coses, dic: "¿I per planxar?", diu: "Nooo, planxem amb una planxa amb brases a dins..." i s'escalfaven amb una estufa, i coses que li anava dient ella m'anava responnent que ja s'ho solucionaven. Dic: "¿I màquina de rentar? Diu: "Ui, noooo, fent de pagès... la roba no quedaria pas bé, no quedaria pas neta posada en una màquina, noooo, ui, no nooo.." Diu: "No, no, no és per això" ..., i, al final..., coses que li deia, sino li feia falta per la llum, ni per la màquina de rentar, ni per cuinar, ni per planxar... i dic: "Escolti'm el que vostè m'està dient és que el que més necessita, més que la carretera, més que l'aigua i més que tot, és la llum, i dic jo: ¿I per què la vol, la llum? i la dona va anar dient: Per tenir una nevera. Mira, t'asseguro, que és la cosa..., que jo vaig estar tan contenta el dia, dos dies abans de Nadal, que vaig poder anar a donar la llum en aquell poble..., vaig pensar: Al final tindran nevera. I em diu: Mira, durant l'any el diumenge, l'home amb el tractor ens porta a Organyà o a Coll de Nargó a comprar però llavors bé tot l'octubre i tot el novembre, se'ns en va tots els diumenges a caçar i vinga a menjar confit de porc i confit de porc i coses confitades, i escolta, que poguéssim menjar de tant en tant carn fresca o peix fresc..." A mi aquesta dona, em va arribar a l'ànima, i ja et dic, van ser les dones qui em van proposar aquestes coses, no pas els homes..., i després, no ho sé, pel transport escolar... Jo me'n recordo que allò va ser una cosa que..., hi havia molta canalla que no anaven a estudi, quan jo vaig entrar a la institució.

[perfil 1 p. 1]

Per tant, determinades en part per la duresa de les condicions ambientals i per l'aïllament cultural, les relacions humanes responien a una escala de valors molt conservadora. La relació amb el medi natural era constant i directa, fet que és comú a totes les àrees rurals, però a la muntanya era més intensa per la duresa que imposa el medi, que com s'ha explicat abans presentava dificultats a l'hora d'aprofitar-ne els seus recursos sigui amb l'agricultura i ramaderia, amb l'aprofitament del bosc o amb les relacions comercials. Aquesta relació directa i constant amb el medi és, però, part del substracte cultural del patrimoni de muntanya i, per tant, en l'àmbit de la memòria històrica caldria preservar-lo com a part de la identitat col·lectiva de la societat de muntanya, no només per qüestions de cohesió social i capital social, sinó també pels possibles aprofitaments en temes de

desenvolupament local i patrimoni. Al mateix temps, cal reconèixer que malgrat que les condicions de treball eren molt dures, les dinàmiques de col·laboració i cooperació eren més freqüents, ja que sumant esforços s'era més eficient. Així, molts moments de reunió col·lectiva han desaparegut quan les condicions tecnològiques han permès eliminar treballs (fotos 8, 9 i 10).

Els valors, entorn de la condició femenina, però, eren repressius i utilitaristes i evolucionaven molt lentament. Estudis fets als Alps (*Centro de Ecologia Alpina*¹⁰) demostren l'aspecte de la lenta evolució dels rols femenins amb les poques variacions de la roba de vestir de les dones a través dels segles, imperant sempre l'aspecte tapat, el color negre i el cap cobert (foto 11). En aquest mateix estudi es presenten els testimonis de dones grans entrevistades, les quals consideren que les condicions de vida i de treball que havien viscut havien estat molt dures i que "havien estat tractades com bèsties".

En definitiva, parlem d'una societat hereva d'unes formes de relació humana en les quals l'autoritat i el reconeixement eren monopolitzats pels homes i es conservaven fortes conviccions negatives respecte a la manera de ser femenina. Aquest aspecte és present encara a la cultura local, tot i que en els darrers vint anys hagi experimentat grans canvis. Els següents fragments del nostre treball de camp poden ser més il·lustratius.

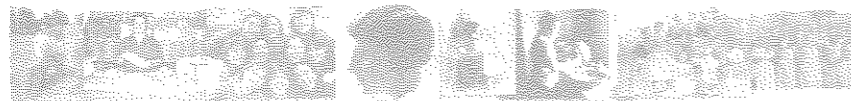
P. En aquests moments, dins l'àmbit públic, ion veus més dificultat d'adaptació de les dones, al món polític o al professional?

R. Mira, jo crec que a les dones ens ha costat molt entrar a l'àmbit professional, molt, però en aquest moment tenim més fàcil el professional que el polític, i llavors també t'he de dir que durant aquests anys, a l'oficina també he vist un canvi molt gran, perquè quan jo vaig començar de dona no en coneixia cap, jo coneixia tots els homes de la comarca i no coneixia mai cap dona, llevat que «de part del meu marit vinc a portar això», eh, però res més que això, i ara quan he acabat veig que hi ha moltes dones que fan cursets a l'Escola, que porten elles la comptabilitat de l'explotació...; o sigui, que amb vint anys l'agricultura ha fet un canvi molt gran i molt també gràcies a la dona, també perquè s'ha esforçat a ser dona empresària juntament amb el seu home, eh.

[perfil 1 p. 6]

P. D'acord. Llavors, pel poc costum que tenen els homes, especialment aquí, de compartir les feines amb les dones, que és el cas que tu m'explicaves

¹⁰ ZUCCA, M. (2000b)

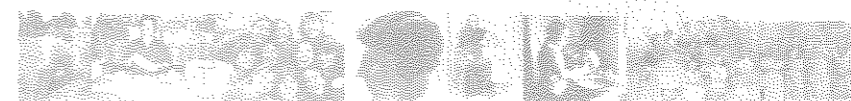
de l'oficina, i creus que és un altre factor, la poca freqüència, el poc costum...? perquè en una ciutat sempre hi ha hagut més dones treballant al món públic, a les fàbriques...

R. Sí, sí, sí. Aquí no hi ha hagut feines per a les dones, això ha estat un problema molt gran i això sí que t'ho vull recalcar, eh, des que vaig començar a l'oficina, és clar, fa trenta-cinc, trenta-sis anys, fins ara, hi ha hagut un canvi enorme, perquè llavors ni parlar d'una dona empresària, ni parlar d'una dona que es cuidés de la feina de la gestió de l'explotació, i si alguna dona veien que es posava allà, deien: "i On va aquell, que deixa que la seva dona mani?"; és clar, tal com ho veig jo fa cinc o sis anys que vam anar a fer una xerrada allà a l'Escola i així i a veure un grup de dones tan animades, i que gràcies a moltes d'aquestes dones s'aguanten les finques això també és veritat, que hi ha molt a dir encara, eh, que l'home és molt home, també.

[perfil 1 p. 7]

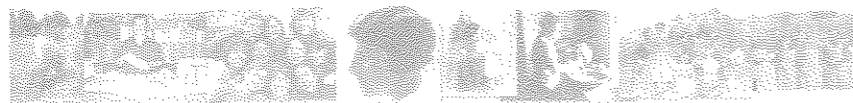
P. En altres treballs que hem fet sobre turisme rural moltes dones explicaven que van començar a fer l'activitat tenint el marit en contra, no li donava suport, sinó al contrari, creia que la dona no se'n sortiria i creava desànim.

R. Mira, deixa'm dir-te una anècdota molt bona del començament, de quan estava a l'oficina... Llavors el *Ministerio de Turismo*, encara estàvem, em sembla, en temps del Fraga, donaven unes ajudes a aquests pobles rurals que consistien en 10.000 pessetes, però és clar, en aquell temps amb 10.000 pessetes arreglaven totes les habitacions i feien una cambra de bany: llavors van fer-ne 32 en total. Vam fer-ne moltes a una vall determinada, d'aquí va venir l'empenta del turisme en aquella vall, jo et parlo de l'any 70, del 71..., que també va acabar malament, la cosa, eh, perquè després el..., això va ser durant dos o tres anys, va ser el que en deien vacances en *casas de labranza*, que després ha estat el que són ara les residències-cases de pagès, però és diferent, eh, llavors sel's donava una ajuda, que amb aquella ajuda pràcticament feien això, i vam fer 32 cases entre aquella vall i no recordo quin altre poble. Llavors vam anar a un altre poble, que és un lloc molt bonic per poder-les obrir, es va fer una reunió, vam explicar-ho tot a la gent, i al cap de quatre o cinc dies, el qui llavors era l'alcalde, que encara el veig ara tal com parlava..., diuen que s'ho havien estudiat bé i que tenien decidit que no, i és clar, ens vam quedar una mica parats, i vam dir: «home, però si us arregleu les cases..., només us obliguen dos o tres anys i després us queda la

casa arreglada..."; la contesta que ens va fer aquest senyor: "diu que no: perquè les nostres dones, és clar, t'estic parlant de fa trenta anys eh, les nostres dones veurien com les senyores de Barcelona vénen a passar quinze dies, fent ganxet, prenent el sol allà espatarrades i a les nostres ¿qui els diu que vagin a estirar les mamelles de les vaques...?" Això ho tinc tan present!!! Suposo que en aquell poble en aquell temps hi havia una altra causa, que era el contraban, i el que no volien era gent forastera al poble, perquè s'han guanyat molt bé la vida i s'han anat arreglant molt bé el poble, però tu ja saps d'on sortien els diners en aquell moment; però quan recordo, aquell home i el *jefe* que teníem en aquell moment; que era un home de Saragossa, com s'enfadava i deia: "no ho entenc, no ho entenc, no ho entenc...". És clar que això també va acabar malament, perquè el tercer ho donaven més per restaurants i dos o tres restaurants d'aquí, d'aquests pobles petits, s'hi havien acollit s'hi havien enganxat els dits, perquè les subvencions no van arribar mai, una vegada havien fet les obres i ho havien fet tot... vaig passar una vergonya... molt gran, molt gran... però bé, ja et dic..., hi havia 32 cases en total entre un poble i un altre, potser... i un era un poble que ens agradava molt i era un lloc que era ideal per sortir a la guia... ... i no ens em vam poder sortir de cap manera i l'excusa jo recordo que la donaven així. I un altre fet, per exemple, d'aquest ja no fa tants anys, bé, tants no però 15 o 16 sí. Un home que era a una reunió i diu que se'n va, que fa tard..., i jo li dic: "aneu aneu que vos deveu haver d'anar a munyir", i ell diu: "Nooooo, de munyir ja m'ho fa la dona, però a l'hora de donar menjar a les vaques vull ser allà, perquè me'ls hi tira massa granulat o massa no-se-què...", escolta, et quedés que dius: "tenia confiança en la dona per fer-li fer tota la feina, però la ració de les vaques s'ho havia de fer l'home, perquè no es fiava de la dona", vull dir que en aquell temps, d'aquestes, n'hi havia moltes, però això sí que s'ha anat superant molt molt durant aquests anys, eh.

[perfil 1 p. 10]

4.2.4. Una revisió al procés d'abandonament dels pobles de muntanya

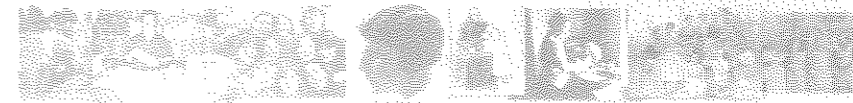
La resposta de les dones de la muntanya al tracte històric que havien rebut es va fer evident a partir dels mateixos anys 60 del segle passat, a l'inici dels profunds canvis socioeconòmics d'aquestes àrees. Així, les dones van emigrar molt més que els homes cap a la ciutat, buscant condicions de vida i de treball més respectuoses i es va començar a reflectir la solteria masculina a les piràmides d'edat. D'alguna manera, les dones, especialment, però també molts homes, van desertar d'un sistema de vida que s'havia fet insostenible no només socioeconòmicament, sinó també culturalment.

Les causes de l'abandonament dels pobles de muntanya han estat fins ara bàsicament estudiades des d'una perspectiva socioeconòmica, que tradicionalment exclou els elements considerats propis de l'esfera privada de la societat. Així, estudis recents (Zucca, 2000b) expliquen com en el procés d'abandonament dels petits pobles de muntanya les dones són, en general, les primeres que falten a les cases, de manera que els homes solters es queden amb els pares, la mare vídua, amb els germans o les germanes o sols. En alguns casos els homes han buscat parella cercant dones de l'Amèrica Central, d'Europa de l'Est o de l'Orient Llunyà (constatable al Pallars Jussà i a l'Alt Urgell); en altres casos els pobles s'han abandonat (foto 12).

4.2.5. Solucions econòmiques i alternatives al treball a l'explotació agrària

La proximitat als centres urbans sempre ha suposat més oportunitats de treball per als qui no tenen un lloc assegurat i/o remunerat i/o reconegut i/o valorat a l'explotació agrària. A les comarques de l'Alt Pirineu, però, abans del recent desenvolupament turístic era difícil trobar feines per complementar l'activitat agrària, a excepció dels casos de valls situades a prop de capitals comarcals i especialment a prop d'Andorra (que ocupa una part important de la població activa -masculina i femenina- de l'Alt Urgell i la Cerdanya).

A l'Alt Pirineu és especialment difícil per a les dones pageses trobar treball fora de l'explotació per manca d'ofertes laborals i especialment per aquelles que pel que fa als rols, van específicament adreçades a les dones. Aquesta manca d'ofertes laborals per a les dones es concreta en els següents tres punts (Pallarès i Tulla [coord.], 2002):

1. Hi ha molt poca oferta de treballs a temps parcial, que sovint són els preferits per moltes dones. Això és conseqüència, en part, de l'estructura laboral encara poc evolucionada.
2. Existeix una manca d'ofertes de treball a domicili, força estès a les comarques centrals de Catalunya on hi ha intensa activitat industrial.
3. També hi ha escassa oferta de treballs a l'agroindústria, sector que tradicionalment acostuma a ocupar dones, però en el qual, tot i que és el sector industrial més arrelat a la comarca, únicament treballaven homes.

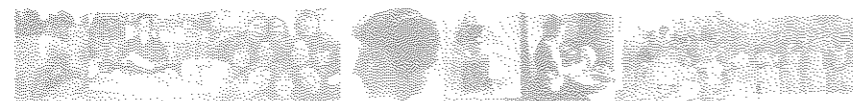
Aquesta major dificultat de les comarques de l'Alt Pirineu respecte a altres àrees rurals (per exemple l'Empordà i el Pla de Lleida) per combinar el treball a l'explotació agrària amb una altra feina remunerada fora o dins de l'explotació (activitat complementària a l'agricultura que es coneix amb el concepte de *pluriactivitat*) ha dut a dos processos socials:

1. Per una banda, ha accelerat el procés d'abandonament de les explotacions per anar a viure generalment a la capital comarcal. En àrees on predomina l'agricultura extensiva, com per exemple a la Conca de Tremp, algunes famílies han anat a viure a les capitals comarcals, i han conservat l'explotació agrària, que la treballa l'home, el qual es desplaça cada dia a l'explotació, i la dona, generalment, treballa fora de l'agricultura, en activitats terciàries.
2. Per altra banda, la dificultat afegida de l'accessibilitat als centres urbans per part de les dones ha propiciat la necessitat de desenvolupar noves iniciatives econòmiques *in situ*, principalment turisme rural, elaboració de productes alimentaris artesanals, agricultura ecològica i teletreball. Aquestes noves iniciatives són, generalment, gestionades per dones, ja que sovint es mostren més predisposades a canvis de formes de vida alhora que en tenen més necessitat que els homes. Segons les característiques personals de les dones (edat, formació, lloc de residència, capacitat financera, aptituds, etc.) opten per desenvolupar-ne unes o altres.

4.2.6. Factors de canvi. Reestructuracions socioeconòmiques i culturals i reestructuracions de gènere

Les noves iniciatives econòmiques que han anat sorgint a l'àrea de l'Alt Pirineu i que, generalment, són dinamitzades principalment per les dones, sorgeixen en resposta a la combinació dels següents factors:

1. En resposta a una demanda existent i a una demanda potencial dels

serveis i productes que ofereixen, fonamentalment derivada de l'augment de la població estacional pel turisme i les segones residències i també per la sofisticació de la mateixa població local (factor atracció). (Fotos 13 i 14).

2. En resposta a una necessitat familiar de falta d'ingressos de les explotacions agràries i altres economies familiars de les àrees de muntanya (factor expulsió).
3. En resposta a una necessitat personal de les persones que les dinamitzen, sovint per la manca de reconeixement i realització personal de les dones pageses, fonamentalment (factor creatiu).
4. També responen, a vegades, a un projecte de vida diferent del de la ciutat, com és el cas de les persones conegudes per *neorurals* o de persones filles de les comarques de muntanya que tornen de la ciutat, fenomen anomenat *post-ruralisme* (Champion & Watkins, 1991; i Bowler *et al.*, 1992). (Foto 15). Aquests moviments d'intercanvi, mostren en definitiva, que el paisatge humà de la muntanya actual és cada vegada més divers i cosmopolita en sintonia amb els moviments d'intercanvis culturals que es produeixen a escala global.
5. També sorgeixen com a expressió de la generalitzada introducció de les dones en l'activitat laboral visible.
6. Són iniciatives conegudes amb el nom de **nous filons d'ocupació** i són producte de la reestructuració profunda de la societat i l'economia de muntanya en el context dels canvis globals.
7. Sorgeixen com a conseqüència de la "**feminització de la societat**" o **dissolució de fronteres entre l'economia privada i la pública**, entre allò reproductiu i allò productiu, i han fet que moltes **tasques que desenvolupaven les dones a les cases en forma de serveis personals i privats s'hagin anat introduint progressivament a l'economia de mercat**.
8. I són també treballs que aprofiten les **aptituds tradicionalment considerades femenines**, especialment a la muntanya.

A continuació exposem les principals aptituds, tradicionalment considerades femenines, que actualment són requerides per a la transformació socioeconòmica i cultural de les àrees de muntanya. S'inclouen, també, fragments de les entrevistes realitzades a nivell il·lustratiu.

- **Acolliment** (amabilitat, bona rebuda, decoració, conversa, curiositat, atenció als altres i a les altres, etc.); **experiència històrica en la cuina i la neteja** (allotjament i restauració, turisme rural, cases de colònies, albergs, refugis de muntanya).

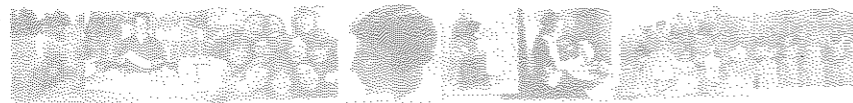
P. Ja, però la resta de l'any treballem tots els caps de setmana...

R. I bé, et deia, crisis d'aquestes que..., bé suposo que ens passen a tots, no? Però bé, amb aquesta feina jo crec que són més fortes les dones. A vegades se't fa una muntanya, perquè és una feina que hi has d'estar tot el dia, tot el dia tot el dia... fins que el client no et fa el somriure no et quedes tranquil·la perquè, és clar, la gent no sap on va molts cops, i pensa "a veure quina habitació em donarà, aquesta gent, a veure si m'enredaran", la gent entra així i fins que no els treus un somriure que no fas aaaahh, saps, i així estàs tot el dia estressada, i a part les queixes o la gent estúpida, que n'hi ha molta, i la gent cada cop és més exigent, i la gent tots tenim unes cases molt confortables i quan sortim volem anar com a mínim a millor, i a part, que la gent tots treballem molt i si tenim aquells quinze dies de vacances, que els hem estat programant sis mesos abans, i els tenim com oh, déu meu! Les meves vacances al Pirineu!" I hem vist una postal de la verdor i del riu i hem somiat durant mesos amb aquelles vacances i això ens passa a tots, a mi també em passa, i resulta que arribes a l'hotel i et donen una habitació d'aquest cantó i sents els cotxes, doncs et poses histèric, i tots ens posem nerviosos, perquè abans potser la gent no treballava tant, no s'esforçava tant a la feina i per això **les vacances han de ser fantàstiques i si no són tan fantàstiques es frustren i és clar, l'objectiu nostre ha de ser aquest, que la gent estigui supersatisfeta i això, és clar, et crea estrès... però bé mira.**

[perfil 2 p. 6]

P. I com va començar la idea de muntar una residència-casa de pagès?

R. Això..., deu o dotze anys; vam fer això i ell **no es podia fer la feina sol i vaig decidir deixar de treballar a la consulta i em vaig quedar aquí a casa anant a munyir, però pensa que vam estar quatre o cinc anys, quatre anys ben bé treballant sense fer ni un dia de festa, eh, mai, ni festes ni festetes ni res i fent la feina de casa**. I el que fèiem era entremig de setmana anar algun dia a dinar a fora, era la nostra manera de sortir una mica, però com que no havíem de pagar cap jornal ni res..., així que vam poder fer la casa d'aquí; ens van fer el pressupost per quatre milions i ens en va costar vuit, sempre és així, i bé, després d'això vam continuar millorant sempre la quadra, comprant més bestiar, fa la cria del bestiar el meu marit, però com que ell volia produir més, doncs hi ha vegades que cal comprar caps de bestiar nous; llavors ens vam engrescar perquè aquí al costat de casa teníem una casa vella, hi havia els porcs, els conills, els pollastres, la llenya, de tot..., pots comptar..., estava molt malament, i ens vam engrescar per fer una residència-casa de pagès, però com que estàvem

prou embolicats que encara devíem cèntims de la quadra vam decidir que fins que no tinguéssim els papers arreglats i no ens arribés el permís d'obrir...; amb això el meu marit ja no es voler arriscar a demanar més cèntims al banc i vam esperar bastant temps a fer la residència-casa de pagès, i com que jo sóc l'única que me'n cuido, doncs que no tinguéssim massa feina dins de tot, i vam fer l'allotjament rural independent, i amb això només has de netejar quan marxa la gent i és el que faig, i quan no tenia massa feina em dedicava a fer menjars, i els congelava..., això quan treballava a fora..., doncs ara faig el mateix: faig menjars, els precuino i quan els tinc fets els congelo i molta gent de la casa de pagès me'ls compren. [...] Ara ja fa tres o quatre anys, i ens quedem parats de com ens coneix la gent; hi ha gent que repeteixen i gent que ens hem fet amics... Tenim clientela alemanya que fa uns quants anys seguits que vénen i clientela de Canàries que em porten les compres d'Andorra, o em porten puré de carabassó fet per a nosaltres. No hem tingut cap disgust amb la clientela i tenim la casa tal com la vam estrenar, no hem hagut ni de pintar. Després vam aprofitar la casa per fer un dinar amb totes les cases de l'Alt Urgell, vam fer un tast de formatges i va sortir molt bé, tot va quedar molt bé; també vam fer un sopar solidari..

[perfil 5 p. 4]

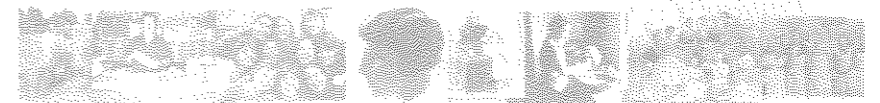
Capacitat i experiència en didàctica (activitat turística; guies de turisme, nous serveis infantils, formació no reglada; Escoles-Taller, cursos específics -higiene i qualitat dels aliments-, animació cultural, entrenament esports, etc.). (Fotos 16, 17 i 18).

P. I aquí, a muntanya, i quins aspectes et són més difícils pel fet de ser dona, per desenvolupar-te tu amb benestar...?

R. M'ho he trobat amb feines que jo he fet per poder menjar, val, no amb la meva professió, que sóc maquilladora; per exemple a la Molina les caixeres totes són dones...però sempre m'ho he mirat com mira, sort que tinc feina, si jo hagués estat home potser no estaria igual treballant aquí, o sigui que tinc la sort de ser dona i m'han donat aquesta feina". L'únic, l'únic és que a mi m'ha agradat, algunes vegades, fer feines físiques i no me les donen pel meu aspecte, no? Perquè diuen: "Ui! És una nena", o...

P. i Com quines feines?

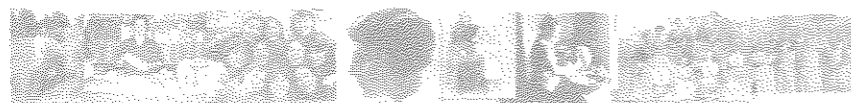
R. Per exemple a mi m'agradaria fer de camionera, de les pistes d'esquí, a les nits, amb els canons... però sé que no m'ho donaran mai, a part

que no tinc l'ofici..., però tampoc m'importa, perquè no és una fita meva ni res..., però en determinades coses..., m'he trobat per exemple en el món de l'escalada, m'he trobat doncs allò de "que bé que escalas, quin nivell!" Allò que no ho diuen, però pensen que pel fet de ser dona ho fas molt bé, allò que dius: «No diguis tonteries, perquè estic fent el mateix nivell que tu», però pel fet de ser dona es pensen que és especial, o per exemple en el món del maquillatge, gairebé sempre són dones, però en l'àmbit del cinema i de la pasarel·la o dels efectes especials predomina més l'home maquillador.. Però mira, jo, des que visc aquí, per complementar els ingressos de l'art, ja et dic, treballo a la Molina i també faig cursos de maquillatge a diferents llocs...

[perfil 4 p. 5]

- Experiència històrica en la **simultaneïtat de feines** (neteja, cuina, criatures, professió etc.) (veure síntesi perfils; perfil 1; combinació tasques familiars amb activitat política, perfil 2; dificultat combinació vida de familiar amb la professió, perfil 3; dificultat de combinació vida de parella amb la professió, perfil 5; model tradicional, combinació cura familiar, ajuda al marit i treball complementari).
- Experiència històrica en **capacitat d'adaptació** (aprendre coses noves: comptabilitat, informàtica, idiomes...). (Foto 19) Vegeu síntesi perfils; perfil 3 i perfil 5.
- **Capacitat organitzativa per micronegocis** (nous comerços en resposta a noves necessitats: dietètica i alimentació natural, medicina natural, etc., recordant el predomini de l'activitat femenina en la categoria de comerç en l'apartat d'anàlisi estadística).
- Experiència històrica en **l'elaboració d'aliments** (artesania alimentària: formatgeria, conserves, plantes aromàtiques, embotits). (Fotos 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27 i 28). Veure síntesi perfils; perfil 5.
- Experiència històrica a mostrar **sensibilitat artística** (artesania artística, restauració de museus, restauració d'art religiós). (Fotos 29, 30, 31, 32 i 33) Vegeu síntesi perfils; perfil 4.
- Experiència històrica a tenir **capacitat de comunicació** (nous mitjans de comunicació i premsa a la muntanya: corresponsals de televisió, corresponsals de diaris, gestió premsa local, locutores de ràdio, relacions públiques, oficines de turisme), sobretot per les dones més joves, que acostumen a ser les qui tenen més formació, com s'ha vist en la primera part del capítol 4.
- Experiència històrica a tenir **cura de les altres persones**: de la gent gran, atenció a les persones malaltes i a les criatures (foto 34). Les

dones són beneficiades per partida doble de l'augment dels serveis sanitaris i assistencials a les zones de muntanya en tant que els serveis públics les releguen de les seves responsabilitats professionals i també com a sectors que ocupen preferentment les dones. A més, moltes de les noves professions privades són activitats com a cuidadores familiars, centres de salut integral, massatgistes, etc.

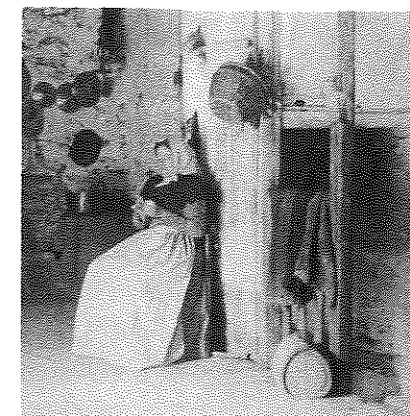
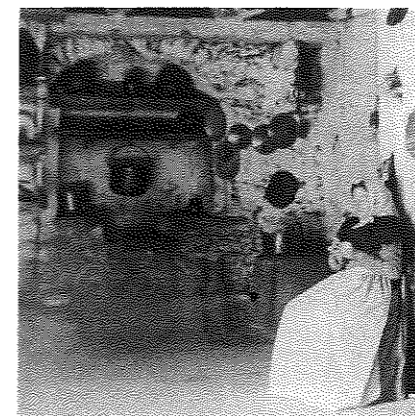
Efectivament, tant les dades estadístiques del primer apartat d'aquest capítol com els exemples que trobem a partir del treball de camp mostren un augment de l'ocupació femenina en activitats considerades noves professions que sorgeixen en resposta a les noves necessitats de la societat. En l'àmbit de l'estructura econòmica el procés que es produeix és el de la mercantilització de l'economia privada i reproductiva cap a la pública i professional, sortint, doncs, les activitats que tradicionalment realitzaven les dones en l'entorn familiar a l'economia de mercat. Això comporta un canvi de localització del capital social, que a la llarga pot esdevenir la seva desaparició. A més, les condicions de treball de les dones en aquests «nous sectors» sovint són precàries, a excepció dels casos en què les dones són empresàries, que, com hem vist, és una categoria professional de la qual les dones participen molt poc.

Tanmateix, els factors de canvis socioeconòmics analitzats i les reestructuracions de gènere vinculades a aquests factors demostren la capacitat de les dones de dinamitzar iniciatives privades, productives i sostenibles, que aprofiten els recursos locals i contribueixen al desenvolupament d'una societat i un territori més amables.

V

DOCUMENTACIÓ GRÀFICA

CAPITAL SOCIAL I TREBALL DE LES DONES

Fotos. 1 i 2. Els interiors de les cases de muntanya reflectien les condicions d'austeritat. El mobiliari era elemental amb els equipaments bàsics a les cuines.

Foto. 3. A les cases urbanes les cuines eren més còmodes però la generalització dels electrodomèstics no fou efectiva al país fins els seixantes. En molts pobles de muntanya la xarxa elèctrica no es va instal·lar fins els vuitantes.

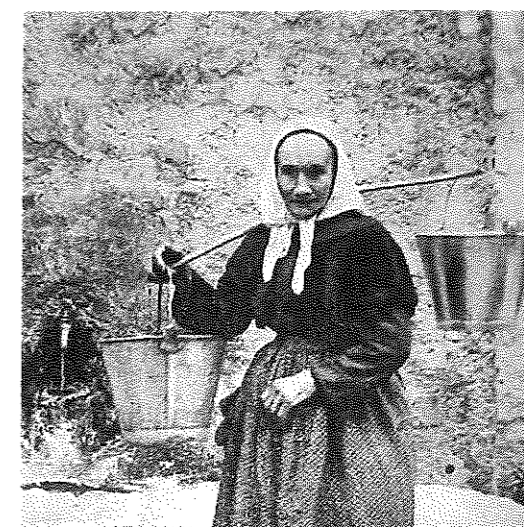

Foto 4. La manca de serveis urbans com la xarxa d'aigua corrent obligava a les dones a anar a buscar l'aigua a les fonts. Dona amb collader.

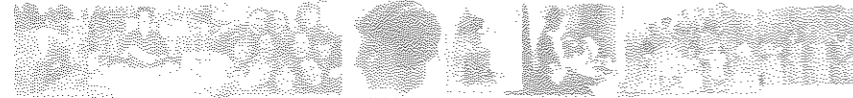

Foto 5. En els pobles més grans les dones es reunien per rentar la roba als safarejos. Als petits pobles d'alta muntanya s'acostumava a rentar la roba al riu. La memòria popular local data aquesta activitat generalitzada fins els anys 1960's

Foto 6. Les dones treballaven tant a les feines de la casa com al camp, especialment abans dels avenços tecnològics que van arribar molt tard per l'agricultura de muntanya.

Foto 7. Els forts pendents dificulten el treball a l'agricultura, especialment als pobles d'alta muntanya

Fotos, 8, 9 i 10 La quantitat de treball manual que es requeria abans dels avenços tecnològics i el desenvolupament de les manufactures comportava unes relacions de col·laboració i cooperació que actualment han desaparegut en detriment del capital social i també dels espais i temps de reunió propis de les dones

Foto 11. La cultura rural, especialment a la muntanya ha mantingut els valors tradicionals fins ben avançat el s. XX tal i com ho reflecteix la vestimenta femenina, que no va perdre la connotació puritana fins dues generacions anteriors

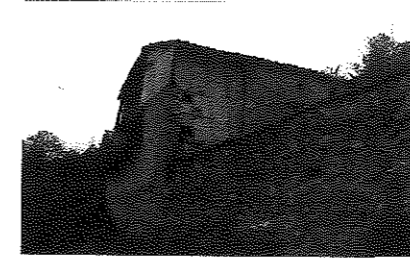
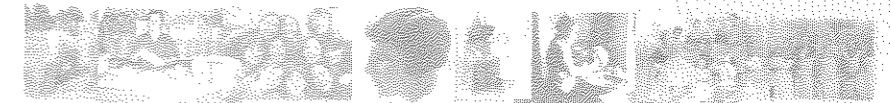

Foto 12 Exemple de casa abandonada a la Vall de la Vansa (Alt Urgell), una imatge freqüent als pobles d'alta muntanya

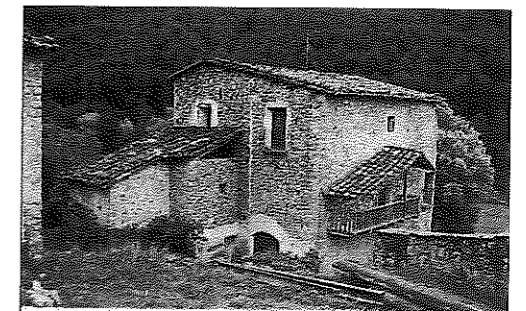
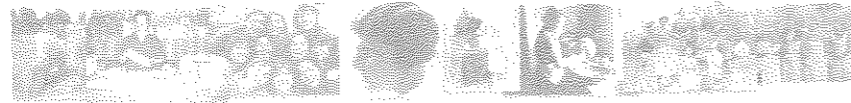

Foto 13 i 14 En valls remotes com la vall de la Vansa, la segona residència té uns efectes molt diferents als de les zones més turístiques de muntanya. Així la rehabilitació de cases abandonades o l'aprofitament de pallers per cases modernes integrades amb el paisatge patien els severos efectes de l'abandonament dels pobles

Foto 15. En diversos pobles d'alta muntanya s'hi ha instal·lat persones procedents de la ciutat, sovint amb nivells d'instrucció alts i dinamitzant iniciatives econòmiques originals com en són un exemple el Peter i la Suzette, productors d'herbes aromàtiques ecològiques.

Fotos. 16, 17 i 18 L'increment de les activitats de serveis a la muntanya i en particular de les iniciatives de desenvolupament rural són una de les noves oportunitats laborals per les dones, com per exemple els serveis turístics. Interior el Museu de les Trementinaires i Oficina de Turisme a Tuixent (Alt Urgell). Aquest Museu està dedicat a la vida i l'obra de les dones de vall que es dedicaven a la recollida, elaboració i venda d'herbes remeieres.

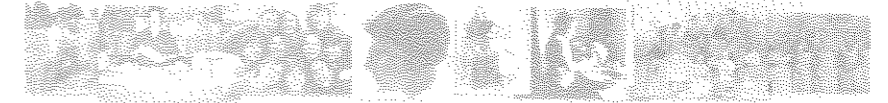
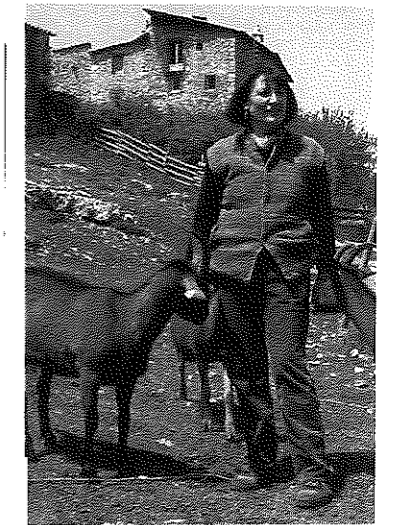
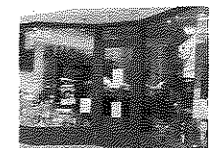
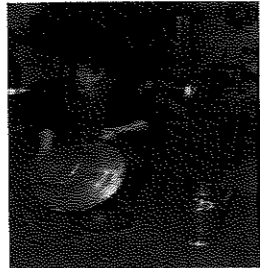
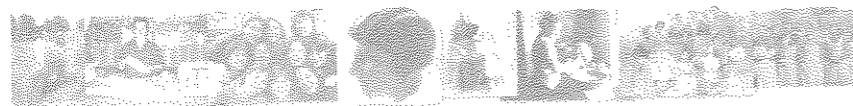

Foto 19. Les dones mostren en general més predisposició a l'adquisició de nous coneixements. Especialment al medi rural assisteixen amb més freqüència a cursos de formació.

Fotos. 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 i 27. La producció de formatges artesanals i l'elaboració de conserves i confitures són unes de les noves activitats del medi rural i de muntanya que sovint són dinamitzades principalment per les dones.

Fotos 29, 30, 31, 32 i 33. L'artesanía artística vinculada amb la recuperació del patrimoni etnogràfic és una altra activitat dinamitzada principalment per les dones.

Foto 34. Altres oportunitats laborals per les dones dins de l'increment dels serveis públics són les relacions amb l'educació i els serveis a la infància.

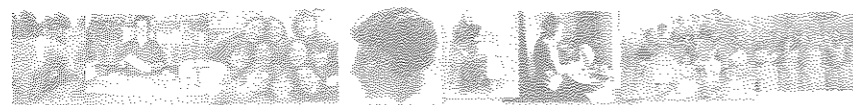
VI

RESULTATS I DISCUSSIÓ DELS RESULTATS. ENTREVISTES I PERFILS SISTEMATITZATS

L'anàlisi i validació de les hipòtesis de treball comporta definir ben curosament les variables analitzades, en aquest cas, les característiques associades a uns agents que desenvolupen la seva vida en una zona rural i de muntanya. No només les característiques tangibles, sinó també la percepció que aporten i les sensacions que transmeten a l'entrevistadora sobre les qüestions preguntades, donen com a resultat un perfil que aporta profunditat a l'estudi del capital social i les seves conseqüències.

En aquest capítol es presenten els resultats de la recerca de camp sintetitzats i simplificats. Tal com s'ha exposat en l'apartat metodològic, no s'inclou en la present publicació l'anàlisi individualitzada de cadascun dels perfils. Així mateix, s'ometen alguns fragments textuais, que han estat prèviament seleccionats o modificats vetllant pel compromís d'anonimat. Es presenta, doncs, una síntesi esquemàtica dels perfils individuals que respon a l'estructura d'organització dels continguts obtinguts a partir de la mostra. Aquesta informació és analitzada conjuntament amb el suport teòric i a partir d'aquesta valoració es validen les hipòtesis d'investigació.

6.1. SÍNTESI DELS PERFILS SISTEMATITZATS

Origen familiar i geogràfic:

- L'origen de pagès condiona unes determinades formes de vida, que són alienes o diferents de les formes de vida dominants en la cultura urbana predominant.
- **P1 i P5**, en tant que són filles de pagès, d'una explotació agrària, són dones amb un comportament, uns valors, unes formes de viure més afins al rol femení tradicional (renúncia al propi temps, les pròpies il·lusions, els propis interessos, etc., en benefici de la família).

Lloc de residència:

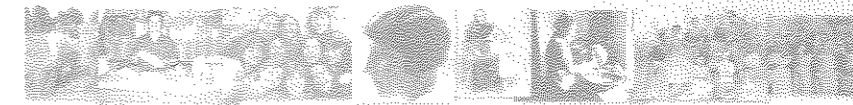
- Només una dona entrevistada mostra un cert desacord amb el lloc de residència, però per la manca de servei de guarderia i de menjador a l'escola (**P2**).

Edat:

- Les dones de més de cinquanta anys mostren característiques del seu comportament més properes al rol tradicional que la resta de dones (**P1 i P5**).

4. Característiques de la llar:

- Les dues dones més grans són les qui tenen el rol tradicional més marcat (**P1 i P5**). La primera ha lluitat per trencar el rol tradicional no essent esposa ni mare de família i, alternativament, dedicant-se a la política.
- **P2** esmenta que hi ha hagut uns canvis decisius en matèria d'igualtat d'oportunitats entre homes i dones en la seva professió i els seus estudis pocs anys abans que ella els iniciés. Conflicte en el plantejament del segon fill o filla, prioritza la situació laboral.
- **P3** opina que no podria fer la vida que fa amb parella, i menys amb criatures, l'edat, doncs, li permet aquest marge de llibertat
- **P4**: l'edat és important en el plantejament de tenir el primer fill, tenint 32 anys i portant 5 anys de casada, resol que prefereix la feina i vol esperar a tenir fills en condicions millors. Presenta conflicte per la conciliació de la vida familiar amb la vida laboral per la diferència d'horaris de la parella, fet que és un dels condicionants a l'hora de tenir fills.
- **P5**: conflicte per la manca de reconeixement i valoració, conflicte en la gestió del temps i l'espai: l'estructura de funcionament de l'explotació agrària fa invisible el seu treball.

5. Estudis -descripció-:

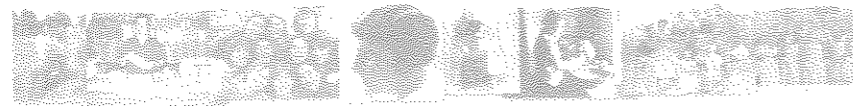
- **P1**: estudis de secundària, inici estudis superiors a distància i renúncia per atendre la família.
- **P2**: estudis superiors i postgrau.
- **P3**: secundària i especialització professional.
- **P4**: universitaris i llengües.
- **P5**: secundària i renúncia als estudis mitjans per no voler separar-se del futur marit i pel fet de sentir por d'anar sola a la gran ciutat.

6. Estudis -elecció-:

- **P1**: opinió personal. Cap condicionant, molts germans a la família, interpretació: tenia llibertat.
- **P2**: opinió personal. Llibertat i consells d'amics i professionals, interpretació: tenia llibertat.
- **P3**: opinió personal. Qüestió de preferència, interpretació: tenia llibertat.
- **P4**: opinió personal. Influència familiar, interpretació: tenia llibertat.
- **P5**: opinió personal. Volia casar-se, tenia por de baixar a Barcelona, interpretació: por de viure la pròpia vida, ara lluita per obtenir un reconeixement.

7. Professió -descripció-:

- **P1**: professió i carrera política, opinió personal, hostilitat amb els companys masculins més a la política que a la feina, interpretació: malgrat tot, trencava esquemes al seu entorn.
- **P2**: carrera professional definida -investigació i professional liberal-, opinió personal: cap condicionament de gènere, interpretació: dona molt autònoma i lliure.
- **P3**: carrera professional irregular, opinió personal: experiències, interpretació: vida experimental, la recerca de la pròpia identitat és el prioritari, també és la més jove.
- **P4**: dona empresària emprenedora, opinió personal: empresària emprenedora, interpretació: empresària emprenedora, la feina és una part molt important de la seva vida i de la seva realització personal. Dificultat de conciliar-ho amb una parella més tradicional.
- **P5**: dona pagesa i turisme rural actualment. En el passat, treball en consulta fisioterapeuta, treball a domicili, etc., opinió personal: és dona de pagès, interpretació: prioritza la família i l'economia familiar a la seva realització personal.

8. Profesió -elecció-:

- P1: lliure elecció de la professió, és una via de realització personal.
- P2: idem, la realització personal és compartida per la vida familiar, especialment per la filla.
- P3: idem, encara que ha deixat parelles en benefici de mantenir l'estil de vida que té.
- P4: idem, encara que mostra conflicte pel fet d'haver de decidir quan vol tenir fills o filles.

9. Profesió -desenvolupament-:

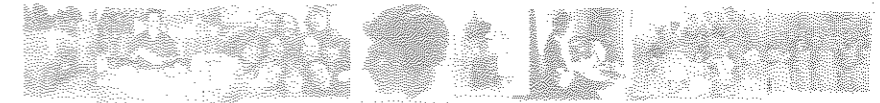
- P1: hostilitat amb els companys homes en la professió; la seva actitud de voler ajudar a altres persones era vista com poc professional i especialment hostil en el món de la política.
- P2: sense problemes de relacions de gènere, incertesa per la inestabilitat del món universitari (gran diferència respecte a la primera; p.e. li respecten els horaris, li respecten el fet de viure a la muntanya, li respecten el fet de no assistir a congressos internacionals per la filla etc.)
- P3: sense problemes de relacions de gènere, incertesa per la inestabilitat de la carrera artística.
- P4: sense problemes de relacions de gènere, cansament per l'absorbència dels horaris d'hostaleria, dificultat conciliació vida familiar i vida laboral.
- P5: és difícil que parli de la seva feina en termes de professió, es considera dona de pagès i no pagesa, parla en termes de mare de família.

10. Especificitats de la persona per la professió, pels estudis, per la trajectòria personal:

- No inclosos per la publicació.

11. Element muntanya:

- P1: és una dificultat afegida (la seva condició de política li ha permès veure més les desigualtats de gènere que la resta de dones entrevistades), la compensa viure a la muntanya.
- P2: és una dificultat afegida, hi ha limitacions professionals, socials i de serveis urbans per a la filla, però compensa.
- P3: dificultat afegida, compensa si ets lliure de compaginar món de muntanya i món urbà.
- P4: dificultat afegida, compensa malgrat la limitació en la manca d'informació i serveis d'assessorament.
- P5: dificultat afegida per la cultura de muntanya: dura i austera en-

cara que ella és filla del sud de la comarca. Troba a faltar xarxes de relació, llocs de trobada, activitats per reciclar-se i renovar-se. És la dona que més ha parlat en termes de capital social. També P1 ha parlat en termes de capital social, encara que des d'una posició diferent, però igualment important, és per a ella la contribució a la societat, la importància de la vinculació directa amb el treball, i des de la part humana i emocional, importància de l'aspecte cívic i ser membre d'una col·lectivitat.

- Les tres dones joves no tenen discurs quant a sentir-se membres de la col·lectivitat general ni tampoc d'una comunitat local. Dues d'elles tenen més xarxa de relacions i de professió a Barcelona que a l'Alt Urgell.

12. Política de gènere:

- P1: necessària: s'ha millorat molt en els darrers anys, cal que se n'ocupin persones especialitzades.
- P2: necessària: pels serveis públics de suport per a l'atenció i educació dels fills i les filles, també cal suport a noves iniciatives de dones, com cooperatives i associacions de veïns i veïnes, va viure la primera desigualtat per gènere a partir del seu embaràs.
- P3: necessària: importància principal en l'educació des de petits, on cal dissoldre els rols de desiguals. La solteria li evita viure conflicte entre vida laboral i vida familiar. No viu discriminació per la independència i el tipus de professió, formació i educació rebuda.
- P4: idem, el conflicte queda reduït a la despreocupació del marit en tenir criatures i per l'absorbència de la feina d'ella.
- P5: cal oferir assessorament, serveis d'informació, opinió i canviar lleis.

13. Actitud personal davant la problemàtica:

- P1: interès personal, compromís baix.
- P2: idem, compromís baix.
- P3: idem, compromís baix.
- P4: idem, compromís mitjà.
- P5: idem, compromís mitjà.

6.2. DISCUSSIÓ DELS RESULTATS I VALIDACIÓ DE LES HIPÒTESIS

En aquest capítol es presenten els resultats de l'anàlisi del treball de camp amb relació a les hipòtesis plantejades. En general, l'anàlisi i la interpretació de la informació obtinguda en aquesta recerca han estat diàfanes i fluides, sense situacions ambivalents o confuses; tanmateix, conscients que l'univers entrevistat és reduït, s'ha preferit parlar en termes d'il·lustració més que en termes de confirmació de les hipòtesis.

1) Per atènyer el nivell bàsic de subsistència les pageses diversifiquen l'economia.

- Com ja s'ha explicat en el capítol de metodologia, la selecció de les dones entrevistades ha seguit el criteri de demanar per les dones actives a la comarca al nivell professional, intentant cobrir els principals sectors d'activitat de la zona i seguint el sistema de recomanació conegut per *sistema bola de neu*. Per tant, cal recordar que no es buscaven dones representatives de les tendències dominants sinó representatives de les tendències innovadores, ja que se suposa que les tendències més tradicionals no proporcionen, en general, factors de canvi social. Seguint el relat o història de vida del perfil 5, es veuen els diversos intents de treball que ha realitzat la dona amb el principal objectiu de complementar la renda agrària (treball a domicili, treball fora de l'explotació que més tard va abandonar per ajudar a la feina del marit i a partir d'aquí inicia la gestió d'un allotjament rural en què hi ha introduït una altra activitat no gens freqüent: la venda de menjars preparats a la clientela). Així, d'acord amb el relat del perfil 5, efectivament queda reflectida l'atribuïda capacitat de les dones per a la diversificació econòmica de l'explotació agrària.

Els següents fragments de les històries de vida il·lustren la hipòtesi anterior:

P. *Deies que vas començar a festejar aviat...*

R. Sí, sí, i sempre amb el mateix, **no he festejat amb ningú més, eh**. I vaig treballar a la fàbrica fins els vint-i-dos anys, que ens vam casar i ja vaig venir a viure aquí.

P. *¿I el teu marit és pagès?*

R. Ell és pagès de tota la vida, vull dir que **la feina que fem ara jo no l'he triat, la vaig trobar**; jo no havia fet mai de pagès, vull dir que els meus pares havien fet de pagès fins que nosaltres teníam cinc o sis anys. Jo me'n recordo que els meus pares tenien dues

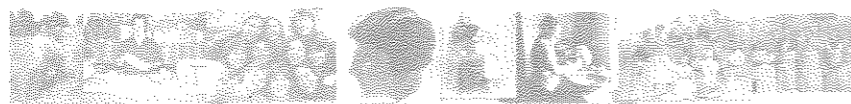
vaques, perquè feien de pagès, vull dir que lo poc que tenien encara ho tenien que compartir i, bueno, va ser així. Ens vam casar, va ser bastant dur, perquè el meu marit de seguit es va voler posar a fer inversions per no quedar-nos estancats perquè teníam tretze vaques quan ens vam casar i ara en tenim unes..., de setanta a vuitanta i uns cent vint i pico de caps..., però bueno, això representa invertir sempre. Jo no hi estava acostumada i el primer que vam fer al casar-nos ja directament anar al banc a demanar cèntims per poder fer obres i poder fer una estabulació, que és ara l'estabulació vella que tenim, que teníem vint-i-cinc o trenta vaques quan la vam acabar i, bueno, així vam començar a fer la quadra nova, aquesta que tenim darrere de casa, que són les vaques que tenim ara. Però, bueno, ara teníem que tornar a fer obres, perquè no se'ns quedi altra vegada obsoleta. I també hi ha unes normes que has de complir, de sanitat, perquè els fems o els orins no poden anar a les cloaques i t'ho fan cobrir, perquè així l'aigua de la pluja no va a la quadra i així no va a les cloaques.

[perfil 5 p 1]

Cal assenyalar que, encara que la dona entrevistada es defineix com a dona de pagès i no pagesa, s'observa en el discurs del paràgraf anterior el nivell d'implicació i participació en el treball i gestió de l'explotació agrària:

R. Mira, jo vaig treballar després de casada, el meu pare i la meua mare tenien feina de la fàbrica a casa, a la meua mare li van donar i bueno, no la tenia, la feina, sense declarar, sinó que estava assegurada com si fós autònoma i com que tenia molta feina me'n donava a mi i jo sí que la feia aquí a casa sense seguro ni res, i el que feia, que vaig passar molt mala temporada, però es tenia que treballar perquè el primer fill va néixer i me'n recordo que ell plorava i jo feia unes peces que és lo que ajuda a fer el motor d'un aparell sigui assecador... o... i el gronxava amb les cames i treballava amb les mans i ell plorava i jo plorava eh (...) Després..., quan ja tenia el segon nen, el nen tenia cinc o sis anys, vaig començar a fer substitucions aquí a una mútua que feven gimnàstica correctiva o si algú es trencava el braç o això, per recuperació, i em vaig enterar que volien algú per si fallava algun treballador i jo hi vaig anar durant bastant temps i feia pràctiques i...

[perfil 5 pp 3]

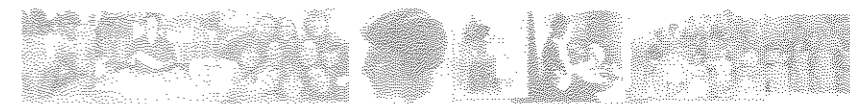
P. O sigui i que vas recuperar la idea d'infermera, no?

R. Sí, bueno sempre ho he tingut al cap, sempre m'ha agradat, sempre he fet coses d'aquestes i vaig anar allà; no cobrava absolutament res, em treia les hores de feina d'aquí a casa, perquè anava de bòlit, els dos crios, però me n'hi anava i a més m'encantava, perquè a mi el tracte amb la gent em va agradar molt, vaig treballar després de suplències i després ja vaig trobar una altra feina a la consulta de gimnàstica correctiva, també vaig anar a treballar allà..., primer feia pràctiques, després em va donar uns quants llibres perquè sabés una mica els ossos, perquè clar jo els més normals els coneixia però res més i mirar les correccions de l'esquena i vaig estar treballant allà durant cinc anys [...] I com que jo sóc l'única que me'n cuido, del turisme rural, doncs que no tinguéssim massa feina dins de tot..., i vam fer l'allotjament rural independent i després vaig començar a fer menjars precuinats.. . [perfil 5 p 5]

- En els fragments anteriors es reflecteixen els diversos intents de treballs fora de l'explotació i també dins de l'explotació per complementar les rendes agràries.
- Els treballs han estat, com es veu, precaris i poc reconeguts dins de l'entorn familiar.
- L'últim fragment mostra la seva proposta de venda de menjars precuinats.

2) En una economia i cultura social canviant, es volen analitzar els canvis de rols de gènere a la societat rural (agrària i no agrària).

- Els canvis de rols de gèneres són especialment plausibles entre les dues generacions entrevistades; dones properes als trenta anys i dones properes als cinquanta anys. Efectivament, tal i com es pot consultar a l'anterior apartat de síntesi dels perfils entrevistats, les dones de la generació més gran, que sovint són les més vinculades directa o indirectament a les explotacions agràries, mostren en la seva presa de decisions, tenir com a prioritat l'atenció i cura de les persones familiars. Al mateix temps, en el discurs de les dones de generació més gran hi és més present la queixa davant les dificultats que s'han trobat per desenvolupar les seves capacitats i les seves formes de vida, perquè sovint han trobat una desvaloració del seu treball i les seves actituds. En canvi, les dones de generació més jove no manifesten tanta insatisfacció respecte d'aquest fet, encara que la principal problemàtica que pateixen és la de la conciliació de la vida familiar

amb la vida laboral, tant per una qüestió d'horaris de treball i manca de temps per exercir les dues jornades laborals, com per una manca de comprensió, cooperació i col·laboració de les seves parelles, quan hi són.

Els següents fragments il·lustren la hipòtesi segona:

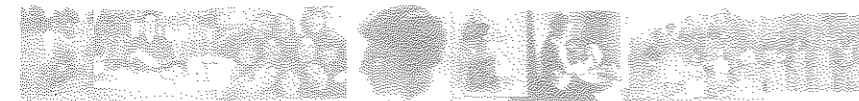
[...] Vaig començar a festejar als setze anys i volia estudiar per infermera, però allò d'haver de marxar i haver de deixar la parella..., sempre he sigut una mica beneïta i no vaig voler estudiar [...]

R. Vaig treballar a la fàbrica fins els vint-i-dos anys, que ens vam casar i ja vaig venir a viure aquí. [...]

P. I parlant més en concret de la vida i el treball de les dones a la muntanya, i em pots explicar en quin moment el fet de ser dona ha estat un avantatge i en quin moment un inconvenient?

R. Mira, ser dona, jo penso, i ho continuo pensant des del primer dia que em vaig casar fins ara que l'inconvenient de ser dona és que has de ser dona per la casa, dona per la feina de la quadra, dona per tot, i els homes són només homes per la feina i una mica per cuidar la família. Vull dir que ells ho tenen més bé. Jo a vegades estic molt agobiada perquè he de pensar en moltes coses. I perdo els nervis, no et pensis, però ningú no em fa cas, ells continuen amb la seva vida, però hi ha vegades que penses: "ostres..., ells acaben la seva feina i ja els hi sembla molt, perquè vénen cansats de la quadra, perquè el que ja no és la quadra no cansa". Però això ja ve de les dones de pagès, les grans; la meva sogra mateix, quan jo feia peces per a la fàbrica, aquí a casa, la meva sogra em deia: "no et queixis, eh, quina feina més bona, estàs tot el dia assentada", vull dir que no representava feina, allò, el fet d'estar sentada, igual que si algú treballa en una oficina, allò ja no és feina, només és feina treballar al camp i anar a munyir..., i hi ha moltes maneres de treballar i acabada de casar t'imposaven molt fer el que feien les dones: anar a rosari, anar a missa, anar a confessar-te i deia la meva sogra: "què diran els del poble si no vas a missa", i jo anava a l'església quan me venia de gust, no quan me diven, no. I jo li deia: ¿i els homes? ¿Perquè no ho dieu a ell que també hi vagi?, És diferent em deia, els homes tenen feina, i es veu que les dones no en tenim, ¿no? I bueno... i les dones jo trobo que les de pagès són les qui tenim més feina [...]

[perfil 5 p 6]

[...] Els estudis no els vaig deixar perquè durant el temps que el meu pare va estar malalt jo estava molt pendent d'ell [...]

[perfil 1 p 3]

P. O sigui, i estàs dient que els teus companys veien que tu feies més feina del compte, i en concret, amb massa implicació....?

R. Que feia una feina que no em pertocava a mi, eh, i que llavors és clar que els desviés, però estic segura que si el mateix ho hagués fet un xicot doncs, ho haguessin vist la mar de bé, però que sigués una dona que expliqués als pagesos segons què..., això costava una miqueta de...

[perfil 1 p 3, 4 i 5]

P. *En quins àmbits has estat com a representant política?*

He estat a Obres i Urbanisme, també a Cultura i Comissió de Govern, però bàsicament a Obres i Urbanisme i et diré que potser és la feina més desagradable, almenys per a una dona, però també és una feina molt bonica en el sentit que intervens i col·labores en la transformació d'una ciutat.

P. *Perquè dius desagradable?*

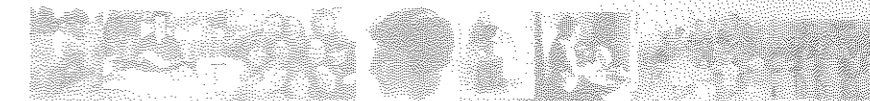
R. Doncs perquè sempre..., o sigui, en aquesta comissió sempre m'hi he trobat sola de dones, no he pogut estar mai amb una altra dona, és un món molt d'homes, bueno, vaig estar una temporada que vaig estar a Medi Ambient amb una altra dona, però em sembla que van ser uns anys que ella va plegar i llavors ja hi va entrar un home; sempre m'he portat molt bé amb tothom..., però vull dir que bàsicament he compartit la feina política amb molt poques dones.

P. *Ahà, llavors, i quins aspectes creus que et van servir pel fet de ser dona per a la política?*

R. Mira, jo crec una cosa, que les dones som molt més sensibles davant de molts fets, molts problemes, i els homes són més durs; alerta, jo no dic que..., potser ho senten però no ho expressen i en aquest moment la política, com que me l'he mirada una miqueta com a mare de fer coses, mare de la gent que he d'atendre, que he de servir...

P. *Com una manera de cuidar, ino?*

R. Sí, exactament, doncs jo crec que en això m'ha ajudat molt el fet de ser dona.

P. *¿Tens més capacitat per veure les necessitats?*

R. Sí, i que no tens el cor tan dur com un home; possiblement no estàs feta així, ets més esponjosa i veus els problemes de la gent...

P. *I en canvi, i quins aspectes han estat precisament els difícils?*

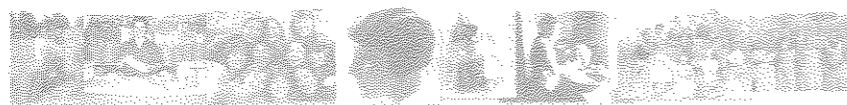
R. Doncs mira, sí que et puc dir que ser dona dins el món de la política encara ara és molt dur. És molt dur, perquè et trobes sempre envoltada d'homes i et costa que et donguin la paraula, que t'escoltin, que et deixin lloc, has d'anar a demostrar una mica el mal geni; jo abans no en tenia, l'he hagut de treure, però la política m'ha endurit en aquest sentit, eh, perquè sinó tot era sempre política d'homes, a tot arreu que anàvem... Mira quan vaig començar, i com jo només hi havia una altra dona en tot el Pirineu, el demés era tot homes, i anaves a reunions i era tot sempre homes, i caram! Si no tens una miqueta de veu... Quan tens reunions per coses d'aquí del Pirineu he estat sempre l'única dona. Resulta que t'has de fer notar i et xafen una miqueta, les coses com siguin...

P. *Una rivalitat, una competència..., i una desconfiança?*

R. Mmm, t'has de fer pesada per aconseguir una cosa, perquè una discussió entre homes és molt fàcil, però quan hi entra una dona ja... els sembla que no-se-què i llavors tu t'has de fer molt pesada per aconseguir lo que a un altre, a un home, no li costaria tant.

P. *¿Què et sembla que és el més difícil, que les dones s'integrin a l'àmbit professional o a l'àmbit polític?*

R. Mira, jo crec que a les dones ens ha costat molt entrar a l'àmbit professional, molt, però en aquest moment tenim més fàcil el professional que el polític i llavors també t'he de dir que durant aquests anys a l'oficina també he vist un canvi molt gran, perquè quan jo vaig començar, jo de dona no en coneixia cap, jo coneixia tots els homes de la comarca i no coneixia mai cap dona, llevat que "de part del meu marit vinc a portar això", eh, però res més que això i ara quan he acabat, veig que hi ha moltes dones, que fan curssets a l'Escola, que porten elles la comptabilitat de l'explotació... O sigui, que amb vint anys l'agricultura ha fet un canvi molt gran i molt també gràcies a la dona, també perquè s'ha esforçat a ser dona empresària juntament amb el seu home, eh.

P. Ahà..., i creus que aquesta dificultat és més present en l'àmbit polític perquè és on es concentra el poder i la presa de decisions?

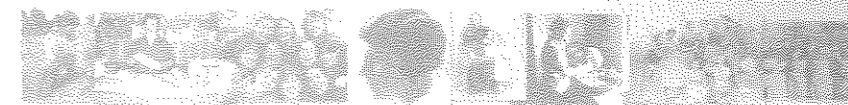
R. Segurament que sí, segurament que sí, i, a més a més, que la dona, encara que en tingui ganes, primera, la veritat sigui dita, tampoc massa dones tenen ganes de perdre la seva tranquil·litat de casa, però si en tens ganes et xafen una mica els homes, eh... Sembla que la política ha estat cosa d'homes. [perfil 1 p 5 i 6]

3) Hi ha un canvi generacional i marca un impacte diferent sobre el procés d'elaboració de capital social.

- Per tant, tal com s'explica en la valoració de la hipòtesi anterior, es constata l'existència d'un marcat canvi generacional que es fa evident en aspectes com el discurs menys reivindicatiu de les dones joves, en la major llibertat en la seva presa de decisions i, sobretot, en la seva reafirmació i realització al nivell professional, que només són alterades en el moment de tenir fills o filles, que acostuma a ser de deu a quinze anys posterior a l'exercici de la professió. Aquesta actitud de donar més o menys preferència a les qüestions professionals resta contraposada amb l'actitud que mantenen les dones de generació més gran, sempre més pendents de les persones del seu entorn, supeditant sovint els seus interessos als de les altres persones. Aquests dos comportaments tan diferenciats responen a una actitud també molt diferent respecte la dedicació a activitats voluntàries i desinteressades en benefici de la col·lectivitat. Així, justament les dones entrevistades de generació més gran són les qui més temps dediquen a activitats que podríem considerar regeneradores de capital social (la forma de dedicació professional i la forma de dedicació política del perfil 1 i les activitats solidàries del perfil 5). En canvi, les altres dones, de generació més jove, no tenen cap actitud ni en el treball ni en la seva vida diària d'aquest tipus, encara que això no vol dir que en l'exercici de la seva professió i en les seves formes de vida no hi hagi actituds favorables a la regeneració de capital social. En tot cas, però, són més subtils i més directament i concretament relacionades amb situacions i activitats concretes (intercanvi de cangurs entre amigues i familiars, intercanvi d'idees i favors entre amistats i sobretot de forma subtil, com diem, aportant creativitat, acolliment i comunicació en el seu entorn immediat.

Els següents fragments il·lustren la hipòtesi tercera:

P. D'acord, i a l'hora de prendre aquesta decisió pel que fa a la professió,

icom creus que hi va jugar, el fet de ser dona?

Per mi, cap. Jo, a l'hora de triar, no vaig pensar si era una dona o un home. Anys anteriors sí que hi havia molts més homes que dones, eh, a la facultat; quan jo hi era, érem iguals.

[perfil 2 p 1]

P. i En quin sentit creus que ha jugat el fet de ser dona en la tria dels teus estudis?

R. Jo sempre m'he sentit igual que una persona, mai no he fet aquesta diferència. Sempre he pensat que l'art és universal i que som iguals i, a més a més, et diré que mai no m'he sentit discriminada pel fet de ser dona dins d'aquesta professió i mai no me n'han fet sentir ni res, al contrari. No, tampoc és al contrari, és igualitari. O sigui, hi ha moltes dones a més a més, de la meua generació, que estan fent coses hiperinteressants i que... Jo crec que igual només que hagués començat a estudiar només deu anys abans, ja m'hagués costat molt més, però a la meua generació... és absolutament al 50% i mai no m'he sentit malament en quant a això.

[perfil 4 p 2]

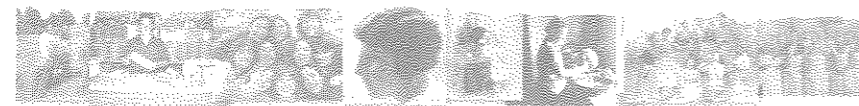
4) Hi ha un trencament en la transmissió tàcita de coneixement i com es manifesta en cada generació de dones rurals.

Com a conseqüència del canvi generacional, existeix un trencament en la transmissió tàcita de coneixement i aquesta respon a la voluntat i determinació de les dones de generació més jove a no emular el rol que han recreat les seves mares com a models d'identitat femenina. Aquest rebuig al model tradicional ha dut, alhora, a un no reconeixement del saber de les mares o altres models i, per tant, a no ser les dones joves hereves conservadores de la cultura popular amb les consegüents repercussions que això comporta respecte a la pèrdua de patrimoni cultural.

Els següents fragments il·lustren la hipòtesi quarta:

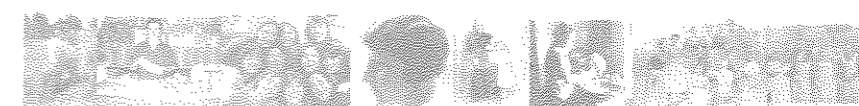
P. I pel que fa a l'entorn on vivim, i creus que hi ha alguna cosa que les administracions locals poden fer per ajudar la vida i el treball de les dones i que no s'estigui fent?

Bueno, el tema que més ens afecta ara, jo no m'hi he trobat perquè no tinc fills però..., bé, en part no en tinc per això, a veure... Jo estic treballant i és que no veig com m'hi cap un fill a la meua vida i, bueno, estic esperant i pensant a veure què...

Com que estem creixent en el negoci i estem organitzant-nos, arribarà un dia que potser ho podré combinar bé, però, clar és que m'ho he de pensar jo, això, no veig pas que el meu marit... A part que el meu marit diu que no té cap pressa pels fills, però bueno, això és una altra història, però clar és algo que ens ho hem de plantejar les dones, però el meu marit no pensa pas com ens ho podem fer el dia que tinguem fills, com ens podem organitzar..., com ens ho podríem combinar..., és una cosa que sé que em toca a mi i que si tingués el fill hauria de *pringar* jo, al màxim... Doncs sí, el tema dels fills és el més delicat. Jo ho veig amb la meva germana; cada dematí portar-los al *cole*, però, clar, has de tenir horaris determinats, són horaris molt curts... Si vols treballar molt has de tenir algú que te'ls cuidi, això són diners, i a part, que si el vols tenir és per estar amb ell, *ino*? Això és el més fort, volem treballar i... És que està canviant tot tant... Hi ha una mica de lluita en... sembla que estigui mal vist això de no tenir fills, perquè jo a vegades penso, mira, potser jo tampoc sento tant instint maternal, de ganes de tenir un fill, de ganes de parir, i penso que potser valdria més que no en tingués i així seríam la mar de feliços... I llavors ve aquella lluita que la gent veu més malament una parella casada que no té fills que una parella homosexual, per exemple... Per una iaia és més normal ara que una parella tingui un fill sense casar-se que una parella casada que no en tingui, tu. Jo per la meva iaia sóc una egoista perquè no tinc fills, i amb els clients... Buf! Ara ja em deixen tranquil·la però fins ara cada estiu la mateixa història... deuen pensar: "aquesta... fa quatre anys que està casada i no té cap fill..." Però, clar, és que els vols disfrutar i estar amb ells si els tens; jo penso amb la meva mare quan ens va tenir, que sempre ha estat molt carinyosa amb nosaltres i realment va disfrutar tenint-nos, però si has d'estar treballant i més aviat el fill és un destorb perquè no et deixa fer el que tu vols fer... no ho sé... no ho sé...

[perfil 3 p 8]

5) Existeix una barreja cultural que trenca en tots els casos, o en algun, l'hegemonia tradicional. ¿Per què?

L'actual intensificació dels intercanvis culturals (immigració de persones de ciutat i retorn de la ciutat de persones emigrades de les comarques de muntanya), que, com s'ha vist al capítol 4, és especialment important a les comarques de l'Alt Pirineu des dels darrers deu o quinze anys, produeix un trencament de l'hegemonia cultural, més o menys imperant, anterior a aquesta darrera època. En aquest sentit, però, la major part de dones es mostren especialment interessades en aquest intercanvi cultural, produint-los un dels factors més necessaris per a la reafirmació de la identitat femenina, que és la relació social i humana. Al mateix temps, les dones de fora afirmen tenir més avantatges o més facilitat per dinamitzar i més llibertat de moviments i de conducta pel fet de no sentir-se tan cohesionades amb la cultural local. Per altra banda, aquest mateix fet comporta l'existència d'un col·lectiu que mostra tendència a una certa manca d'integració, encara que no és viscuda negativament, ja que, en general, prefereixen una no total adaptació a la cultura local.

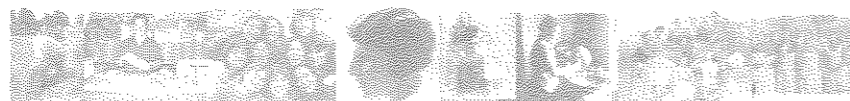
El següent fragment il·lustra la hipòtesi 5:

[...] Segueixes mantenint el contacte amb Barcelona i amb segons quines històries de Barcelona; venir a viure aquí no era desvincular-me totalment, volia dir que el dia a dia el volia passar aquí dalt; això no volia dir que renunciés a tot, de Barcelona, o que no en volgués saber res. I també, amb els anys, he vist que sóc filla de Barcelona i tinc una manera de pensar i de fer de Barcelona, i ja està, i no hi vull renunciar tampoc, no sóc una neorural ni una *neohippy* ni res d'això, sinó que és una opció personal de viure aquí el dia dia, però de manera global.

[perfil 4 p 4]

6) Les dones són clau per a la regeneració de capital social per la quantitat de treball voluntari, treball domèstic, la cura a altres persones familiars i per les relacions de cooperació i col·laboració. ¿O, d'altra banda, són agents realitzadors d'activitats prescindibles o substituïbles, donada la capacitat de substitució tecnològica que pot fer desarrelar les activitats repetitives?

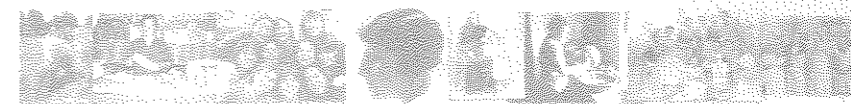
En el capítol 4 s'exposaven les noves professions en les quals la dona participa activament. Si considerem les característiques d'aquestes noves professions, especialment vinculades amb els serveis personals

i la cultura de l'oci, amb tot el que comporta de capacitat comunicativa, didàctica i dinamitzadora, es pot afirmar que els treballs de les dones actuals són també fonamentals per a la regeneració de capital social. Això és així perquè encara que es tracti d'activitats remunerades, i per tant, ni voluntàries ni domèstiques, la forma en què sovint es realitzen inclou un valor afegit, en certa manera intrínsec al rol de gènere femení. Tanmateix, encara que, per tant, s'hagi de valorar l'aportació dels treballs de les dones al capital social, certament, la tendència de l'economia de mercat a incloure serveis i béns que provenen de l'economia privada i domèstica du a entendre que es tracta d'activitats prescindibles o substituïbles. Així, en alguns casos, aquests nous serveis o béns resten mancats de la qualitat o eficiència esperada, ja que no existeixen els adequats sistemes de formació professional capaços de preparar suficientment els recursos humans. Per tant, la creixent capacitat tecnològica permet substituir, certament, les activitat repetitives, però no les creatives.

7) Els canvis haguts 1) ¿duen a una millor qualitat de vida de les dones?, 2) ¿perduren o esgoten els factors regeneradors de capital social?

Els canvis que s'han anat analitzant al llarg d'aquesta investigació duen una millora de la qualitat de vida de les dones en el sentit que els serveis urbans, cada vegada més presents a les àrees de muntanya, alliberen les dones dels treballs domèstics aportant comoditats. Aquests serveis urbans no arriben en la mateixa mesura a tots els pobles de muntanya, i per tant, existeix una desigualtat de condicions entre les dones segons el seu lloc de residència. En aquest sentit, cal recordar que en tots els casos de les dones entrevistades la condició de zona de muntanya és considerat un condicionant negatiu, que afegeix dificultat al desenvolupament dels treballs de les dones i la seva forma de vida. D'altra banda, les respostes de les entrevistes indiquen clarament que el principal punt conflictiu es manté en la no-col·laboració en la cura, atenció i educació dels fills i filles en primer lloc i en la no-cooperació i cooperació amb les parelles masculines en les activitats domèstiques, mentre que les dones mostren una òptima adaptació a la vida professional. En aquest sentit, doncs, el de la conciliació de la vida familiar amb la vida laboral, les dones no milloren la qualitat de vida o ho fan molt lentament. Així, la principal al·lusió als aspectes negatius del seu ritme de vida és la falta de temps, tema que està essent cada vegada més estudiat i considerat en seminaris i estudis especialitzats en el treball de les

dones (*Seminario Mujeres y Desarrollo Rural. Ronda. Junta de Andalucía, 2002*).

8) ¿Les dones, com a agents actius de capital social, són l'element cohesionador del factor humà i productiu en el territori on desenvolupen les seves vides?

En alguns aspectes sí. Les dones, en el medi de muntanya, esdevenen agents actius de capital social i, per tant, elements cohesionadors del factor humà i productiu d'aquest territori. D'altra banda, hi ha tres aspectes fonamentals que limiten o coarten aquest procés de regeneració de capital social en aquest territori:

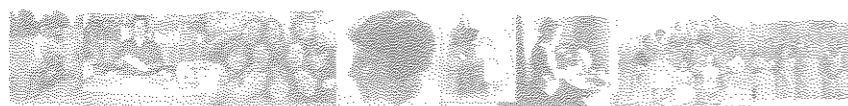
1. El fet que en l'avançat procés de transferència de serveis i béns a l'economia social i pública, que en la societat tradicional eren creats en l'entorn de l'economia domèstica i privada, hi hagi una pèrdua de valor afegit, amb l'excepció dels casos minoritaris de serveis i béns de màxima qualitat, creant-se, per tant, diferents nivells d'accessibilitat a aquests serveis i béns segons el nivell adquisitiu de la població.
2. La dificultat afegida del medi de muntanya, que alenteix les relacions de cooperació i col·laboració a causa de les distàncies tant a nivell intracomarcal com intercomarcal i que no són fàcilment superades per les noves tecnologies de la comunicació.
3. El fet que, malgrat que les dones de muntanya s'hagin introduït al mercat laboral amb les mateixes proporcions actualment que les del conjunt de Catalunya, tal com s'exposava al capítol 4, la seva participació als llocs de poder de decisió és encara inferior a la del conjunt de Catalunya, tot i que els estudis especialitzats indiquin que aquesta és la principal tasca pendent respecte a la igualtat d'oportunitats: l'"empoderament".

Una vegada exposats els resultats de la investigació amb relació a les hipòtesis específiques, presentem a continuació la valoració d'aquests resultats en relació amb les hipòtesis principals:

Hipòtesi 1. Els treballs de les dones, en general, i d'alguns perfils concrets de dona, en particular, esdevenen factors clau per al desenvolupament socioeconòmic de la comunitat local de l'àmbit territorial escollit.

- Sí, però aquest fet no ve acompanyat de la millora indiscutible de les condicions de treball i de forma de vida de les dones.

Hipòtesi 2. Relacionat amb la hipòtesi 1, aquesta es planteja a partir del supòsit que les característiques dels treballs de les dones acostumen a

anar relacionades amb activitats d'atenció i cura de les altres persones, a tots els nivells de relació humana, mitjançant actituds de cooperació i col·laboració que resulten en dinàmiques de creativitat i de dinamització, que van més enllà dels cercles familiars, cap als cercles més professionals i socials.

- Sí, encara que el medi de muntanya dificulta aquests processos.

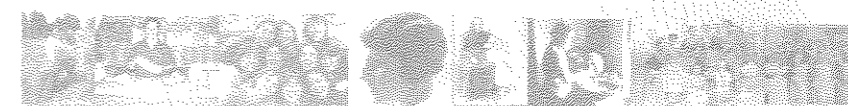
Hipòtesi 3. Relacionat amb la hipòtesi anterior, aquests elements esdevenen diferenciadors de gènere i de la regeneració de capital social en una àrea determinada.

- Els principals elements diferenciadors de gènere es creen quan les dones senten que el seu treball no està valorat, al mateix temps que pateixen com a única responsabilitat la resolució del conflicte de la manca de conciliació entre la vida familiar i la vida laboral.

Hipòtesi 4. Les activitats de les dones en aquest medi (rural) són essencials per a la regeneració del capital humà i el capital social, elements bàsics per a la creació de xarxes de relació humana, social i professional, que permeten articular àrees de coneixement, de talents específics, de capacitats de promoció del territori i de reforçament de les identitats locals.

Sí, existeix una notable manca d'associacions formals¹¹ i també d'estructures i infraestructures i equipaments socials i culturals on les dones puguin trobar-se i desenvolupar xarxes per afinitats i on sentir acollides les seves demandes. Encara que cal reconèixer que són molt indirectes i poc manifestes aquestes demandes, tant pel que fa a les dones de generació més gran (les qui tenen associació oberta i uns mínims equipaments i suport institucional), com pel que fa a les de les joves, que en general van especialment adreçades cap als serveis municipals de guarderia, el transport escolar, els serveis de menjador a les escoles i els horaris d'aquests serveis. Cal destacar, en aquest sentit, que les dones joves presenten moltes menys demandes de xarxes socials, llocs de trobada, etc., que les dones més grans.

11. En aquest sentit, cal fer esment de l'existència de l'Associació Turisme Rural Alt Urgell, TRAU, que des de l'any 1992 aglutina la major part de l'empresariat d'allotjament rural. Aquesta associació ha estat principalment promoguda des de l'Escola d'Extensió Agrària del Pirineu, prop de la Seu d'Urgell, i segons les dades de camp recollides en diverses entrevistes ha esdevingut el principal lloc de trobada de les dones pageses, encara que sovint el marit és més tendent a anar a les reunions en representació de l'empresa.

6.3. CONCLUSIONS DEL TREBALL EMPÍRIC

- **Primera conclusió:** L'estructura de funcionament socioeconòmic de l'explotació agrària, que distingeix poc l'esfera productiva de la reproductiva (amb la consegüent confusió d'espais i temps entre ambdues esferes) i on hi ha una marcada divisió de rols, fa veure difícil canviar les dinàmiques, fins i tot en les generacions més joves. En aquest sentit, caldria aplicar polítiques reguladores i correctores de la desigualtat entre homes i dones en la transmissió de la propietat, incentivant que les dones cotitzessin a la Seguretat Social i afavorint que tinguin patrimoni o negocis al seu nom. També caldria formació i assessorament específic per a les dones pageses des d'una oficina d'atenció especialment adreçada a les dones pageses que tingués uns dies o unes hores a la setmana d'atenció al públic. És a dir, un espai i un temps específics per a les dones pageses en tant que tenen una problemàtica molt particular i demanen més serveis d'assessorament, formació i atenció que les dones no agràries del medi de muntanya, ja que aquestes, generalment més joves, segueixen unes pautes de comportament en clau urbana i, per tant, disposen de més recursos per accedir als centres d'informació i serveis.
- **Segona conclusió:** Malgrat que les dones no agràries, i especialment les més joves, manifestin poques demandes per millorar les condicions de vida del seu treball i la seva forma de vida, a excepció del servei d'atenció als fills i filles, totes mostren acord en el fet de considerar indispensable aplicar una educació per la igualtat entre homes i dones, i també consideren necessària una política de gènere aplicada en les diferents polítiques de desenvolupament local. En aquest sentit, caldria dissenyar i aplicar polítiques de transversalitat des de les institucions locals per ser més eficients que les polítiques adreçades únicament al col·lectiu de les dones i també més ben acceptades per les dones joves.

VII

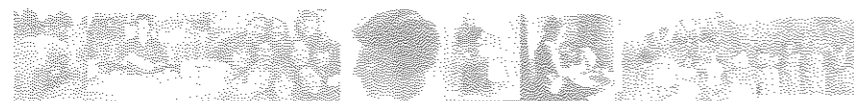
CONCLUSIONS, VALORACIONS I PROPOSTES. CAPITAL SOCIAL I DESENVOLUPAMENT RURAL INTEGRAT: PRINCIPALS EINES DE TRANSFORMACIÓ SOCIOECONÒMICA I DE MILLORA DE LA QUALITAT DE VIDA DE LES PERSONES AL MEDI RURAL

Aquest llibre intenta reflectir l'estat actual del debat sobre desenvolupament rural en diferents àmbits temàtics. L'estudi també emfatitza la discussió sobre els treballs de les dones com a principals agents cohesionadors i reestructuradors del teixit social, cultural i econòmic en àrees rurals de muntanya mitjançant la creació de capital social. Ometent simplificacions usuals, l'estudi tracta les principals estratègies explicatives i interpretatives de la construcció social del treball de les dones, en tota la seva heterogeneïtat i complexitat, en una àrea determinada dels Pirineus. Així, la recerca duta a terme considera un ampli ventall de temes relacionats amb el treball de la dona i el capital social, fonamentats en un estudi de casos triats específicament per a aquest estudi. En síntesi, s'intenta fer un pas endavant en la pràctica de la investigació geogràfica en aquest tema, posant atenció al context històric – potser antropològic-, social, cultural, econòmic i geogràfic per orientar les conclusions cap a una anàlisi normativa.

El concepte de *capital social* té moltes interpretacions. Bàsicament totes elles accepten el concepte de *xarxes* com a nexa d'unió i transmissió de fluxos de relacions entre els agents d'una comunitat, i constitueix, així, l'element impulsor de desenvolupament local. En aquest estudi el concepte de *capital social* i les característiques generals del treball de les dones a les àrees rurals tenen una relació de naturalesa intrínseca. Els elements de confiança mútua i de reciprocitat existent en les relacions que estableixen les dones en el treball rural reemplaça, moltes vegades, el paper de les institucions socials. D'altres vegades, les dones utilitzen aquestes institucions com a vehicle a través del qual desenvolupen les activitats que són importants per a elles. El capital social creat per les dones a les àrees rurals dels Pirineus s'intueix en aquest estudi a través de les connexions que s'estableixen per a la realització del treball quotidià entre dones. Així, es creen unes institucions "poroses"¹² que malgrat tenen unes fronteres socials establertes, on es concedeix o no el dret a pertànyer-hi, permeten que fluxos de persones, béns, informació i altres recursos es moguin pels eixos de la xarxa amb certa facilitat. Per exemple, existeix una frontera permeable entre la família i el lloc de treball sempre que les dues activitats ocorren en un mateix espai, o bé quan les regles que separen les dues funcions són poc clares.

¹² Per aprofundir més en el concepte de *porous institutions*, vegeu WUTHNWO, Robert. *Loose connections*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1998.

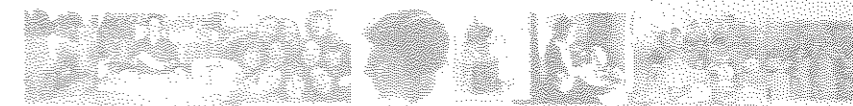
Lligat amb el capital social, la cooperació desenvolupa seguretat, el capital social comporta que se sentin segures al fer tractes amb alguna altra persona de la xarxa porosa i això és vital per al funcionament de la societat rural on es mouen. Les dones, com a grup social, desenvolupen essencialment un conjunt d'idees i de valors, un motlle mental col·lectiu que constitueix la "cultura"¹³ d'un lloc. Aquestes idees i valors apareixen en infinites variables i diferents formes o símbols que defineixen una cultura, com un sistema simbòlic que cohesiona i permet la inclusió social¹⁴, no només de les dones (i això és el més destacable), sinó de **totes les persones membres de la societat**.

Per tant, un dels aspectes que posa de manifest la investigació que aquí es presenta és el paper simbòlic que les formes de vida i de treball de les dones en la seva dimensió social representen per a la transmissió i regeneració de la cultura local. En bona part, aquestes formes de vida i de treball inclouen unes actituds i responen a unes actituds que deriven del paper tradicional de les dones com a exclusives educadores i cuidadores de l'aspecte humà en la seva dimensió privada. Els canvis profunds que en les darreres dècades ha experimentat la societat en general i les comunitats de muntanya en particular han alterat estructures culturals molt arrelades, com per exemple la de la divisió sexual del treball o la de la indetitat de gènere i la de les relacions de gènere. Aquesta evolució es pot interpretar que respon a les formes d'adaptació de les persones als canvis socioeconòmics i també es pot entendre com a solució resultat de l'equilibri de forces entre diferents col·lectius amb diferents interessos i valors. Des del punt de vista territorial i socioeconòmic, la contribució del treball de les dones a la diversificació de l'agricultura i de l'economia rurals és essencial, tal com s'analitza en aquesta investigació. En el sentit de les transformacions socials, és fonamental, també, considerar el paper de les administracions respecte a la planificació local, que sovint respon als conceptes, mètodes i continguts prevalents en una societat determinada. En aquest sentit, també s'han experimentat canvis estructurals que es valoren a continuació.

Així, en el marc general de la crisi de l'agricultura als països europeus durant els anys 80, especialment als mediterranis, per una manca de modernització de les estructures productives i per les polítiques de preus marcades al centre i nord d'Europa, sorgeix el concepte de *desenvolupament rural integrat* (DRI). Definir exhaustivament el concepte DRI no és l'objectiu d'aquest treball;

¹³ Sobre formació de "cultura" veure la discussió del llibre d'Adam Kuper. *Cultura*. Cambridge, Massachussets: Harvard University Press, 1999.

¹⁴ Vegeu també Mark Warschauer. *Technology and social inclusion*. Cambridge, Massachussets: M.I.T. Press, 2003.

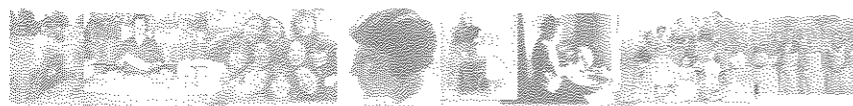

tanmateix, a l'apartat de bibliografia consultada s'inclou una extensa documentació referenciada sobre el tema. L'ús del concepte DRI i la seva aplicació ha comportat tota una sèrie de noves reflexions teòriques i noves pràctiques quant a la planificació socioeconòmica de les àrees rurals, sotmeses, com s'ha dit anteriorment, a profundes reestructuracions econòmiques i socials. Aquestes reestructuracions han vingut determinades indirectament pels canvis globals de la societat a escala internacional, i més concretament, són directament derivades de l'esmentada crisi agrària. Les principals conseqüències d'aquesta crisi a les àrees rurals i de muntanya del Pirineu han estat les següents:

1. **La reducció dràstica de la població activa agrària** respecte a la població activa total i la reducció del valor econòmic en producte interior brut de l'agricultura respecte al producte interior brut total.
2. El procés de concentració de la producció agrària, creixent el nombre de grans explotacions i disminuint el nombre de petites. Aquest procés va afectar severament les àrees de muntanya durant la dècada dels 80 i especialment la dels 90, ja que eren àrees on predominaven la petita pagesia i on les condicions físiques i materials feien menys competitiva l'agricultura. Per tant, en molts casos, el tancament de les explotacions agràries va dur **al despoblament**.
3. El procés d'abandonament ha dut a altres problemes territorials, com són els incendis forestals, els desequilibris territorials, la pèrdua de patrimoni cultural i de valors locals. Per tant, i en conjunt, el procés d'abandonament **ha comportat l'afebliment del teixit social de les àrees de muntanya**.

Hi ha diversos factors que han afavorit el desenvolupament del procés de desenvolupament rural integrat i la seva implementació a les àrees rurals i de muntanya. Aquests factors es poden diferenciar entre els factors endògens i els factors exògens a les àrees rurals. Pel que fa **als principals factors endògens al DRI a l'àrea de l'Alt Pirineu**, cal ressaltar especialment els següents:

1. La crisi de l'agricultura, que, com hem dit, ha afectat molt severament les àrees de muntanya, ha comportat, també, la **necessitat d'activitats complementàries o alternatives a l'agricultura**, fenomen que es coneix com a *diversificació agrària o pluriactivitat*.
2. Aquests processos de transformació socioeconòmica han dut a una **necessitat de canvis estructurals** en la societat interna de muntanya i en les societats rurals en general:
 - Les entitats locals (generalment l'administració local en col·laboració amb centres educatius com les Escoles Agràries) inicien en els darrers

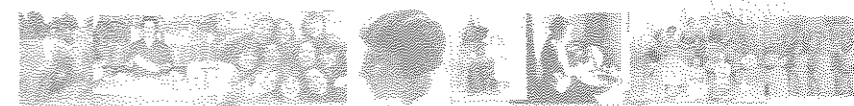

deu o quinze anys la promoció del turisme rural.

- S'inicia la introducció de tècnics i tècniques de fora de la societat rural, que aporten noves idees; aquest és el cas de molts agents d'ocupació i desenvolupament local (AODL), de tècnics de turisme i de promoció socioeconòmica, que en alguns casos també són treballs desenvolupats per tècnics d'origen rural que han retornat després dels anys de formació i de les primeres experiències laborals a la ciutat.
- Les externalitats positives que aporta la conservació dels recursos locals, especialment poc alterats a la muntanya, han esdevingut un dels principals atractius per al turisme, especialment els recursos naturals, els més escassos en el medi urbà. També suposen importants atractius turístics aquells recursos locals que són creacions pròpies de determinades àrees i que esdevenen béns molt apreciats per la seva qualitat, per exemple els formatges artesans de l'Alt Urgell, la Cerdanya i el Pallars, sovint elaborats per les dones.

Pel que fa als factors exògens favorables al DRI de l'Alt Pirineu cal destacar especialment els següents:

1. Les inversions públiques en infraestructures i equipaments, la majoria de les quals han estat realitzades durant els darrers vint anys.
2. Les polítiques actives de promoció de l'ocupació, principalment provinents del Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya, amb programes com els Agents d'Ocupació i Desenvolupament Local, les Unitats de Promoció i Desenvolupament, els Nous Filons d'Ocupació, les Escoles-Taller i els Plans d'Ocupació, entre les més importants.
3. El foment d'equips i estudis pluridisciplinars que aporten visions més integrals del territori.
4. Les polítiques de promoció del medi rural, el territori i el medi natural de la Unió Europea (com per exemple els programes Leader, Interreg i Life, entre d'altres).
5. Els canvis del mercat global: la progressiva introducció de les dones al mercat laboral, el desenvolupament de la societat de l'oci i la revaloració del medi rural.
6. També han estat factors exògens del desenvolupament del DRI la influència de les filosofies dels anys 60 i 70, especialment els moviments feministes i ecologistes i els moviments solidaris, amb el sorgiment de les organitzacions no governamentals, en què el rerefons de totes elles ha estat la filosofia integral i holística, que posteriorment ha constituït el paradigma del desenvolupament sostenible. Aquestes ideologies han

estat més favorables al reconeixement i a la valoració dels treballs de les dones i la seva contribució a la societat, a la qualitat de vida de les persones i a la conservació dels recursos durables que el paradigma possibilista imperant en la política de planificació territorial anterior als anys 90.

7. Un altre factor favorable al desenvolupament del DRI ha estat el creixement d'un cert consens entre les ciències socials en la necessitat d'aplicació de metodologies adaptades a la naturalesa del territori de muntanya i de la societat rural, com la metodologia empírica, participativa i vinculant, enfront de les metodologies convencionals (deductiva i quantitativa), més pròpies del medi urbà i que, aplicades al medi rural, esdevenen distants, escèptiques de procediment i més sectorials de contingut.

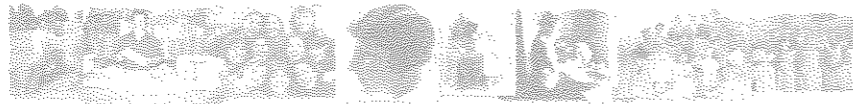
Un altre aspecte important en l'estudi de les condicions de vida i de treball a les comarques de muntanya, i en general poc considerat arreu, és la temàtica que fa referència als conceptes de *capital humà* i de *capital social*, que, com s'ha vist en el capítol 2, són elements clau per al desenvolupament de les societats i especialment de les àrees rurals i de muntanya.

El desconeixement de les altres persones, la desconfiança i la manca d'estructures de diàleg són aspectes massa quotidians, encara, en aquesta contradictòria societat de muntanya, que, com hem vist, té actualment nombrosos components de societat urbana.

En el col·lectiu de les dones, en concret, s'observa que malgrat que la seva contribució és fonamental per al manteniment de l'explotació agrària familiar i per a la diversificació de les economies rurals, tenen molt poca representativitat als llocs de presa de decisions.

Paradoxalment, les activitats que realitzen les dones en general i especialment al medi rural són considerades pels experts i expertes en temes de gènere de **triple rol**: en primer lloc el reproductiu, lligat amb el treball domèstic i la cria dels fills i les filles i atenció a les persones familiars dependents; en segon lloc el productiu, desenvolupant, en més de la meitat dels casos entrevistats, activitats al sector primari, secundari o terciari, i en tercer lloc el rol comunitari, duent a terme de diverses formes treballs no remunerats adreçats a la comunitat en general.

Les àrees de muntanya actualment presenten una manca de cohesió del teixit social afeblit pels factors següents:

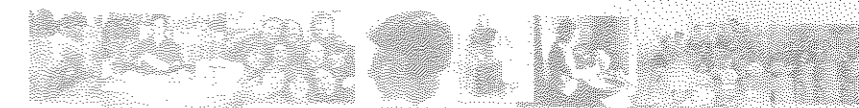
1. La manca d'associacionisme.
2. L'envelliment de la població.
3. L'emigració de les persones més formades i les més arriscades, encara que aquesta tendència es veu contrarestada per l'emigració de persones de ciutat, generalment amb alts nivells d'instrucció i, com hem vist també, per un incipient retorn de persones filles de la muntanya emigrades a la ciutat.
4. Les llargues distàncies entre pobles i respecte als grans centres urbans.
5. Les estructures encara massa centralistes de l'Administració, que fan encara poc accessible la informació i alguns serveis a la ciutadania de la muntanya.
6. Les desigualtats de gènere entre altres desigualtats socials.

Aquesta situació no canviarà només invertint en infraestructures i equipaments, sinó que cal invertir també en xarxes humanes, en col·lectius i en persones individuals dels grups socials desafavorits per les tradicionals estructures de poder, com és el cas de les dones.

Fins avui en dia, en la major part de les administracions locals de l'Alt Pirineu no es desenvolupa encara una estratègia definida per a la promoció de les condicions de treball i de vida de les dones i els diferents col·lectius diferencials. Respecte a les àrees de treball de les institucions locals dedicades a la igualtat entre homes i dones, com és el cas de l'àrea d'estudi, els serveis bàsics que ofereixen són fonamentalment de caire assistencial, s'adrecen als col·lectius de dones més desafavorits i donen suport a les associacions de dones existents. A continuació es plantegen un seguit de propostes estratègiques que creiem que caldria incloure en una necessària planificació de polítiques d'acció positiva de gènere en aquestes àrees rurals i de muntanya.

VIII

PROPOSTES D'ACCIÓ

8.1. INVERTIR EN SERVEIS, EQUIPAMENTS I INFRAESTRUCTURES ADEQUADES I PLANIFICACIÓ DE GÈNERE

8.1.1. Formació adequada i adaptada a les necessitats de les dones en el medi rural i de muntanya

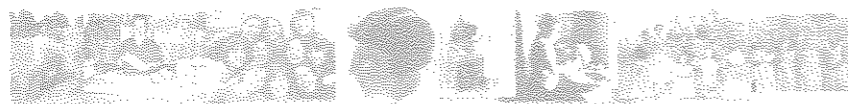
Cal invertir en formació continuada variant l'actual oferta formativa local, molt reduïda i convencional: gestió d'empreses, informàtica, etc., diversificant-la i adequant-la a les necessitats de la població del medi rural i de les dones en particular, considerant totes les seves diferències. Respecte a això, cal afegir que, tot i la manca d'adaptació general de l'oferta formativa, s'ha tendit a posar més èmfasi en les qüestions formatives que en les de creació d'ocupació, que és el principal problema de les dones al medi rural i especialment de muntanya, ja que, com hem vist al capítol 4, en l'àmbit de la formació reglada les dones tenen, en general, alts nivells d'instrucció.

8.1.2. Ocupació per a la equitat entre gèneres i per a un desenvolupament sostenible del medi rural i de muntanya.

En aquests moments d'ajustos pressupostaris en l'àmbit del sector públic, de manca d'inversions industrials a les àrees de muntanya i de manca de grans inversions en general que contribueixin al desenvolupament global del medi rural, cal replantejar les polítiques d'ocupació, especialment en aquests medis tan fràgils. Així, cal que els projectes de planificació territorial en aquest medi se centrin més en la promoció de l'ocupació, destinant més diners per a projectes específics, especialment per a les dones, en forma de treball flexible i autoocupació i adequant-se en tot cas a les realitats i necessitats del medi rural. D'acord amb la Declaració de Cork, cal afavorir la diversificació d'activitats i potenciar les que plantegin iniciatives originals basades en noves formes d'ocupació lligades, sobretot, al sector serveis, i quan no en sorgeixin, reconèixer el valor econòmic de tasques tradicionalment realitzades per dones i que acaben desenvolupant-se amb resultats desiguals, com el treball a domicili o el turisme rural.

8.1.3. Recursos i avenços tecnològics

Molts projectes han basat el seu èxit en l'aprofitament intel·ligent dels recursos propis del medi rural (productes ecològics, patrimoni cultural, patrimoni natural, etc.), responent a demandes concretes i reals. La tecnologia de la

informació pot ajudar a un major aprofitament i una millor comercialització d'aquests productes i a crear-ne altres de nous, al mateix temps que pot crear nous llocs de treball. En aquest sentit, creiem que caldria dinamitzar campanyes de promoció dels telecentres, ja en funcionament a la comarca de l'Alt Urgell, en particular, entre altres llocs del Pirineu, per tal de motivar-ne el seu ús per a diferents col·lectius de dones.

8.1.4. Creació de més serveis i equipaments adequats a les necessitats del conjunt de la població, incloent també la perspectiva de gènere.

Tot i que en els darrers quinze anys s'ha invertit molt en infraestructures, serveis i equipaments per a les comarques de muntanya, com s'ha dit en aquest projecte diverses vegades, la realitat és que, precisament per les limitacions o dificultats afegides que marca aquest medi, calen noves inversions en serveis públics i, sobretot, adaptats aquests serveis a les necessitats reals de la població de muntanya. Així, l'atenció a les demandes d'equipaments i infraestructures públiques constitueix un pas imprescindible per descarregar a les dones de les considerades «les seves responsabilitats», construint escoles-bressol amb horaris flexibles, escoles rurals amb menjadors, desenvolupant més serveis d'atenció a la gent gran i a les persones malaltes i instal·lant sistemes de transport públic, adaptats també a les necessitats locals (poc volum de persones viatgeres...).

8.2. INVESTIGACIÓ

Actualment hi ha una manca notable de publicacions sobre les característiques específiques del treball de les dones a les comarques de muntanya. Tampoc en l'àmbit del conjunt de les comarques rurals de Catalunya no existeixen informes amb paràmetres quantitius a partir dels quals poder mesurar la contribució del treball de les dones a l'economia i la societat en general. Això és conseqüència de tres raons fonamentals: en primer lloc, per les escasses dades de censos estadístics desagregades per sexes; en segon lloc, perquè les dones encara consten poc com a actives agràries i, en tercer lloc, per la poca divulgació dels estudis que s'han realitzat sobre el tema, tot i que cal reconèixer que fins a l'actualitat han predominat els estudis de cas, i s'han trobat a faltar als centres de documentació informes quantitius i també qualitius en l'àmbit del conjunt de Catalunya. També és necessari tenir informació sobre les dones rurals com a punt de partida per conèixer les seves diferents situacions i necessitats, ja que les dones rurals no constitueixen un col·lectiu

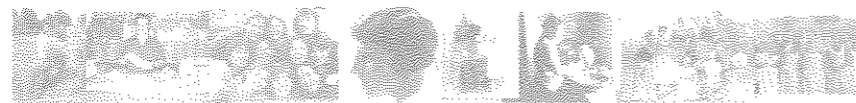
homogeni, tal com s'ha vist en l'exposició dels resultats del treball de camp analitzats al capítol 5, on l'existència de dues generacions de dones amb comportaments i necessitats molt diferents ha quedat palesa. Així, la informació sobre les dones rurals és necessària com a punt de partida per conèixer les seves situacions i necessitats. Per tant, creiem que cal fer esforços, també, per apropar els discursos més acadèmics i innovadors i difondre els resultats de les investigacions que es realitzin sobre el treball de les dones, les característiques del medi i la societat de muntanya, i sobre temàtiques innovadores, com la del capital social i el capital humà. En aquest sentit, l'ús de videoconferències pot ser un recurs molt apropiat.

8.3. POLÍTICA DE MAINSTREAMING O "TRANSVERSALITAT"

La informació relativa a les qüestions de gènere no és un tema recollit als documents oficials, com els Plans Comarcals de Muntanya o els Plans Estratègics realitzats a l'àrea de l'Alt Pirineu. Així, cal invertir recursos en projectes de desenvolupament local que plantegin el compromís de voler ser equitatius amb tots els sectors socials. El concepte de fer política conegut per *mainstreaming* en anglès i que es tradueix al català per "transversalitat" es refereix a la integració de la noció de gènere a tots els nivells de la planificació territorial i socioeconòmica. El desenvolupament rural està relacionat amb profunds canvis estructurals de la societat en conjunt: homes i dones (canvis en les formes de producció, canvis de mentalitats, nous serveis i infraestructures, etc.). Per tal que les intervencions dirigides al desenvolupament rural siguin efectives i durables han de tenir en compte el fet d'anar dirigides i contemplar (directament o indirectament, explícitament o implícitament) tant als homes com a les dones. Aquestes intervencions han de garantir que els grups més desfavorits o amb majors dificultats tinguin accés a les mateixes oportunitats que els altres.

8.4. "EMPODERAMENT" DE LES DONES I EDUCACIÓ PER A LES DONES I ELS HOMES

Cal exigir el compliment de la normativa existent en matèria laboral i de Seguretat Social i conscienciar tota la societat que una altra actitud esdevindria manifestament injusta per a la col·lectivitat. Per això, calen, entre d'altres, centres d'assessorament i d'acollida, així com de suport.

La incorporació de les dones al mercat laboral no ha vingut acompanyada d'una conscienciació de la seva contribució a l'economia familiar. Com a mesura complementària, s'ha de defensar el valor econòmic del treball reproductiu i insistir en la conscienciació de les dones i dels homes de la necessitat de compartir les tasques domèstiques.

Cal, també, promoure que les dones tinguin el control i la utilització dels ingressos generats per les seves activitats en l'àmbit productiu i que defensin millor els seus interessos i facin respectar les seves decisions.

8.5. FOMENTAR LA PARTICIPACIÓ I EL CAPITAL SOCIAL

Com hem vist en el capítol 2, dedicat al debat teòric sobre el concepte de *capital social*, les xarxes humanes formals i informals són bàsiques per al reforçament del teixit social, estructura bàsica d'una societat dinàmica, innovadora i creativa. Hem vist també, en el capítol 4, dedicat a les característiques del treball de les dones, que aquests treballs tenen potencial de diversificació econòmica alhora que acostumen a estar vinculats amb l'atenció i cura de les altres persones. Al capítol 5, on s'han analitzat els resultats del treball empíric i s'han elaborat les hipòtesis, s'ha detectat que, malgrat els perfils dels treballs de les dones contenen potencial per a la regeneració de capital social i capital humà, les relacions de desigualtat per una banda, prevalents encara explícitament i implícitament en l'estructura socioeconòmica, i les limitacions que incorpora la condició de muntanya per una altra, impedeixen que aquest potencial es desenvolupi amb fluïdesa. Al mateix temps, s'ha observat que la millora de les condicions de vida i de treball de les dones en aquest medi rural i de muntanya, que ha estat possible en gran part per l'augment dels serveis d'assistència procedents de la creixent urbanització del medi rural, ve relacionada paradoxalment amb una disminució de moments de trobada entre dones, i es redueixent, així, els temps de col·laboració i cooperació. Així, sobre la base d'un teixit social afeblit per les conseqüències de la crisi de les àrees rurals, s'hi afegeixen les conseqüències de la creixent individualització de la societat occidental, i es fa necessari retrobar espais i temps per a la relació humana desinteressada i motivada principalment per objectius de cooperació i col·laboració. En aquest sentit, es fa imprescindible treballar amb moviments associatius de dones i de dones i homes, oferint-los equipaments, assessorament i promoció, en tant que són la base per a nous moviments de col·laboració i cooperació. A la Seu d'Urgell encara existeixen associacions que no admeten les dones i una de les dues associacions

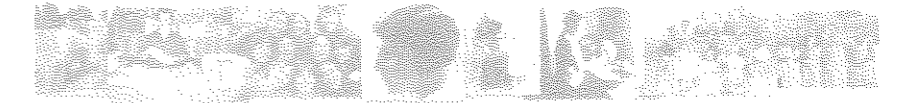
de dones actuals va sorgir precisament com a reacció del fet de no haver estat admeses, a aquesta associació masculina.

Així mateix, doncs, cal la planificació de programes i polítiques de desenvolupament, on les dones s'integrin en condicions d'igualtat, i promoure estratègies de desenvolupament que aprofitin les potencialitats locals, amb les capacitats de les dones, per aconseguir un desenvolupament rural sostenible.

Finalment, la recerca ens du a la conclusió que cal propiciar l'intercanvi d'idees creant espais de diàleg que facilitin la participació i la vinculació (estadi previ per passar de les idees a l'acció). En aquest sentit, el *desenvolupament rural integrat*, entès com a mitjà de promoció del territori i la societat de muntanya esdevé l'eina fonamental de transformació d'estructures que fan que perduri la desigualtat, ja que implica un treball per part dels tècnics i de les tècniques de promoció proper al medi i a la comunitat local, que incentiva la participació de la comunitat amb projectes col·lectius i amb maneres de treball més humanitzades. Aquestes metodologies són les que permeten incloure conceptes de gènere, entre altres. El desenvolupament rural integrat també pot permetre, en definitiva, l'activació del capital social.

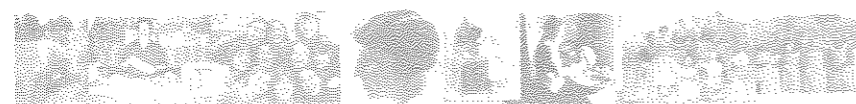
IX

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

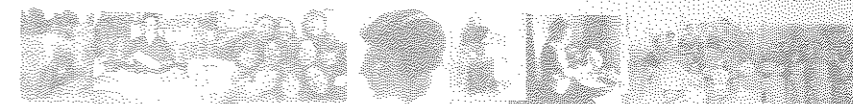

9.1. BIBLIOGRAFIA CITADA

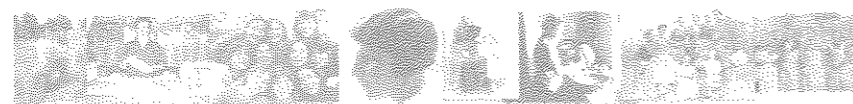
- ALMÁS, R. (1993). *Norway's gift to Europe. Fifteen selected articles on rural persistence and change*. Centre for rural research. University of Trondheim.
- ALMÁS, R. (1999). *Rural development: a Norway perspective*. Centre for rural research. University of Trondheim.
- BAYLINA, M. (1998). "Al llindar de l'invisible. Activitats centrals en espais perifèrics: el treball domiciliari". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm.32, p. 45-70.
- BOWLER, I. R. [et al.] (1992). *Contemporary Rural Systems in Transition. Economy and Society*. Vol 2. C.A.B. International.
- CABALLÉ, A. (1997). «Dona i reestructuració a les àrees rurals: l'agroturisme al Berguedà, al Bages i al Solsonès». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 30, p. 39-64.
- CÀNOVES, G. et al. (1989). «Mujeres agricultoras, esposas agricultoras: un trabajo invisible en las explotaciones familiares». *Revista de estudios agrosociales*, núm. 147, p. 45-70.
- CÀNOVES, G. [et al.] (2000). «Turismo en espacio rural en España: actrices e imaginario colectivo». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 37, p. 51-77.
- CHAMPION, T. ; WATKINS, Ch. (1991). *People in the countryside. Studies of social change in Rural Britain*. PCP
- COLEMAN, J. (2000). «Social capital in the creation of Human capital». *Knowledge and Social Capital*. Butterhorth-Heinemann.
- COMAS D'ARGEMIR, D. ; SOULT, J. F. (1993). *La família als Pirineus*. Ministeri d'Educació, Joventut i Cultura. Govern d'Andorra.
- DURSTON, J. (2001). «Capital social, la parte del problema, parte de la solución». Conferència: *Capital social y Reducción de la pobreza*. Santiago de Chile, setembre 2001.
- ETXEZARRETA, M. (1992). «Las explotaciones familiares mediterráneas en la Europa comunitaria». *Documentación Social*, núm. 87.
- ETXEZARRETA, M (2002). «Mujeres y desarrollo: experiencias de ámbito local». Seminari internacional: *Mujeres y desarrollo rural*. Universidad de Sevilla i Instituto de la Mujer Andaluz. Ronda (Málaga), octubre 2002.
- EVANS, (1996). «Acción del gobierno, capital social y desarrollo». *The world Bank Group. Poverty Net Library*, núm. 24 (6), p.4-25.
- FALK, I. ; KILPATRICK, S. (2000). «What is Social Capital? A Study of Interaction in a Rural Community». *Sociologia Ruralis*, núm. 40 (1).
- FUKUYAMA, F. [Ed.] (1995). *Trust: The Social virtues and the creation of Prosperity*. New York: The Free Press.

- GARCIA RAMON, M. D. [et al.] (1988a). «El papel de la mujer en la explotación familiar en Cataluña». *El Campo, Banco Bilbao Vizcaya*, núm. 107, p. 54-58.
- GARCIA RAMON, M. D. [et al.] (1988b). «The role of women on the family farm: the case of Catalonia». *Sociologia Ruralis*, núm. XXVI (4), p. 263-270.
- GARCIA RAMON, M. D. [Coor.] (1989). «El papel de la mujer en la agricultura española: un análisis desde la perspectiva de género». Proyecto de investigación subvencionado por la Dirección General de Investigación Científica y Técnica, Ministerio de Educación y Ciencia (PB87-0769).
- GARCIA RAMON, M. D. [et al.] (1990). «The changing role of women in spanish agriculture: analysis form the agricultural census, 1962-1982». *Journal of rural women and gender studies*, núm. 1, p. 135-166.
- GARCIA RAMON, M. D. (1994). «Farm Tourism, gender and environment in Spain». *Journal of Tourist Research*, núm. 43, p. 23-54.
- GASKIN, K., ; SMITH, J. (1995). *A New Civic Europe? A study of the extent and role of volunteering*. Londres: Institute for Volunteering Research.
- GASSON, R. (1988). «Farm diversification and rural development». *Journal of Agricultural Economics*, núm. 39 (2).
- GONZÁLEZ M. J ; PALLARÈS BLANCH, M. (1995). «El empleo femenino en la agricultura. Situación actual en la Unión Europea». A: CÀNOVES, G. [Ed.] (1995). *La mujer rural*. Barcelona: El Campo. Servicio de Estudios del Banco de Bilbao Vizcaya.
- GRANOVETTER, M. (1973). «The strenght of weak ties». *American Journal of Sociology*, núm. 78 (6), p. 1360-1380.
- GRANOVETTER, M. (1995) «The Economic Sociology of Firms and Entrepreneurs». A: PORTES, A. [ed.] *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship*. Nova York: Russell Sage Foundation.
- HALL, P. (1999). «Social capital in Britain». *British Journal of Political Science*, núm. 29 (3), p. 417-461.
- HELLIWELL, J. F. ; PUTNAM, R. D. (1999). «Education and Social Capital». *Working Paper 7121*. Cambridge (MA): National Bureau of Economic Research. <http://www.nber.org/papers/w2171>
- JAMES, S. (1992). «The good-enough citizen: citizenship and independence». A: BOCK, G. ; JAMES, S. (1992). *Beyond equality and difference: citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Londres: Routledge, p.48-65.
- JARVIS, H. (1999). «The tangled webs we weave: household strategies to coordinate home and work». *Work, Employment and Society*, núm. 13, p. 225-247.

- LOWNDES, V. (2000). «Women and Social Capital: A comment from Hall's Social Capital in Britain». *British Journal of Political Science*, núm. 30, p. 535-540.
- MARSHALL, C. ; ROSSMAN, G. (1989). *Designing qualitative research*. Londres: Sage Publications.
- MINISTERIO DE AGRICULTURA, PESCA Y ALIMENTACIÓN. SECRETARIA GENERAL TÉCNICA. (MAPA) (1987). *La política socioestructural en zonas de agricultura de montaña en España y en la C.E.E. Publicaciones del Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- MINISTERIO DE OBRAS PÚBLICAS Y TRANSPORTES (MOPT) (1993). *MAB-6 Alt Pirineu. Síntesis del Programa*. Barcelona: MOPT. Dirección General de Política Ambiental.
- MIRALLES, C. (1998). «La mobilitat de las mujeres en la ciudad, un análisis desde la ecología urbana». *Ecología Política*, núm. 15, p.123-131.
- MIRALLES, C. ; TULLA, A. F. [dir.] (2001). *Model de mobilitat i territori. Accessibilitat i exclusió. Memòria de l'estudi sobre la problemàtica social en els grups exclosos per l'entorn urbà*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- MOHAN, G. ; MOHAN, J. (2002). «Placing Social Capital». *Progress in Human Geography*, núm. 26 (2), p. 191-210.
- MOTA, F. (2002). «El capital social de la Autonomías. ¿Explica el capital social por qué unas Comunidades Autónomas funcionan mejor que otras?». *Seminari El capital social i els factors que expliquen l'acció col·lectiva i la participació cívica*. Flor de Maig Centre de Participació Ciutadana. Diputació de Barcelona. Novembre 2002.
- NORTH, (1998). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PALLARÈS, M ; TULLA, A. F. [Coor.] (2002). *El món rural del segle XXI: Un compromís entre la cultura rural, les infraestructures de comunicació, les noves tecnologies i la iniciativa local*. Informe final. Barcelona: Fundació Castellet de Foix (Projecte UAB:COO-4512).
- PALLARÈS, M. ; VERA, A. (2001). «Espais econòmics i milieus innovatius industrials a la comarca del Berguedà». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 38, p. 33-53.
- PUTNAM, R. D. (1993a). «The Prosperous Community». *The American Prospect*, núm. 4 (13), March 2.
- PUTNAM, R. D. [et al.] (1993b). *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. New Jersey: Princetown University.
- PUTNAM, R. D. (1995). «Bowling alone: America's declining social capital». *Journal of Democracy*, núm. 6 (1), p. 65-78.

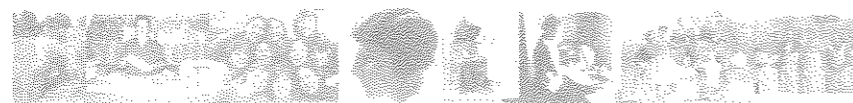
- PUTNAM, R. D. (1999). "Jugant a bitlles sol. La decadència del capital social nord-americà". *Idees*, núm. 3, p. 19-33.
- SABATÉ, A. (2002). "Mujeres y desarrollo rural sostenible: la agricultura ecológica". *Seminari internacional: Mujeres y desarrollo rural*. Universidad de Sevilla i Instituto de la Mujer. Ronda (Málaga), octubre 2002.
- SABATÉ, A. ; TULLA, A. F. (1992). "Geografía y Género en España: Una aproximación a la situación actual". *La Geografía en España (1970-1990)*. Madrid.
- SEVENHUIJSEN, S. (1998). *Citizenship and the Ethics of Care. Feminist Considerations on Justice Morality and Politics*. Londres: Routledge.
- SILVERMAN, D. [ed.] (1997). *Qualitative research. Theory, Method and Practice*. Londres: Sage Publication.
- SMITH, A. (1770). "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations". Methuen and Co., Ltd. 1904. Ed. Edwin Cannan. Library of Economics and Liberty. 20 December 2002.
<http://www.econlib.org/library/Smith/smWN0.html>
- SOLSONA, M. (1989). "El problema de la medición del trabajo de la mujer". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 14, p. 149-169.
- SPRING, M. (1997). "Developing social capital". *Advanced Topics, Systems and Technology*. Department of Information Science and Telecommunications. University of Pittsburgh.
- STONE, W. (2001). "Measuring Social Capital: Towards a theoretically informed measurement framework for researching social capital in family and community life". *Australian Institute of Family Studies*, núm. 24.
- THE WORLD BANK GROUP (2002). "What is social capital?" *Social capital for development*. <http://www.worldbank.org/poverty/scapital>.
- TULLA, A. F. (1991). "Women and family farms in Catalonia". *Iberian Studies*, núm. 20 (1 i 2), p. 62-80.
- WARREN, M. (1995). "Social capital and community empowerment: Religion and political organization in the Texas Industrial Areas Foundation". Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- WOOLCOCK, M. [et al.] (2000). "Social Capital: implications for development theory, research and policy". *The World Bank Research Observer*, núm. 15 (2), 225-249.
- WOOLCOCK, M. (2001). "The place of social capital in understanding social and economic outcomes". *Canadian Journal of policy research*, núm. 2 (1), p. 11-19.
- ZUCCA, M. (2001). "La grande madre della montagna". *Natur bin ich erinnere daher oft an kunst, Arunda*, núm. 54, Silandro (Bz), 2001

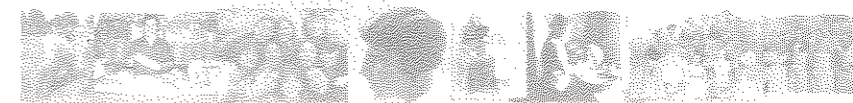
- ZUCCA, M. (2000a). "Donne e montagne: esistenze e resistenze in quota. L'organizzazione di forme di economia identitaria, lo sviluppo sostenibile e la rete di donne delle montagne del Centro di ecologia alpina di Trento - Italia". *Le donne nell'area del Mediterraneo, Comune di Trento, nell'ambito dell'edizione dei lavori che hanno vinto il premio letterario nazionale "Cesaria Pancheri"*.
- ZUCCA, M. (2000b). "Matriarcato e montagna: una rete di donne delle Alpi". *Lo Scarpone - la rivista del Club alpino italiano*, núm. 7.
- ZUMBADO, (1998). "Desarrollo y capital social: redescubriendo la riqueza de las naciones". *Instituciones y Desarrollo*. Octubre 1998.

9.2. BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

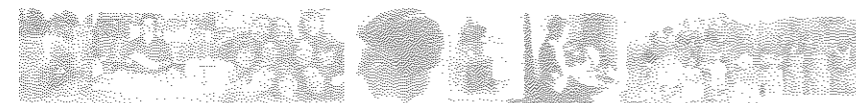
- BENERIA, L. [Ed.] (1982). *Women and Rural Development*. Nova York: Praeger.
- BHASIN, K. (1977). "Participation of Women in development". A: BHASIN, K. ; VINALA, R. [Eds.] *Reading on poverty, politics and Development*. F.A.O.
- BOSERUP, E. (1970). *Women's Role in Economic Development*. Nova York: St. Martin's Press.
- BUECHNER, G. (1991). "Gender, environmental degradation and development. modifying the new household economic model". A: FAO [Ed.] *Gender and Development. The extend of the problem*. Londres: Environmental Economic Center. FAO.
- BURKLEY, S. (1993). *People First: A guide to self Reliant, Participatory Rural development*. Zed Books.
- BRAIDOTTI, R. [et al.] (1995). *Women, the environment and sustainable development: towards a theoretical synthesis*. Zed. Books-Instraw.
- BRAITHWAITE, M. (1994). *El papel y la situación de la mujer en la economía de las zonas rurales*. Comisión Europea: Europa Verde.
- BRAITHWAITE, M. (1995). "Las mujeres y la igualdad de oportunidades en la economía y el desarrollo rural". *Las mujeres protagonistas en el desarrollo rural 1994-95*. Instituto de la Mujer.
- BROHMAN, J. (1996). "Popular Development: rethinking the theory & practice of development". A: BROHMAN, J. *Women and Gender*. Capítol 9. Londres: Blackwell.
- CALATRAVA, J. (1994). "El contexto teórico del desarrollo rural sostenible". *Agroecología y desarrollo sostenible*. Cursos de Verano. Univ. de la Rábida. Julio 1994.
- CALATRAVA, J. (1995). "Actividad agraria y sustentabilidad en el desarrollo rural: el papel de la investigación/extensión con enfoque sistémico". A: RAMOS, E. ; CRUZ, J. [Eds.] *Hacia un nuevo sistema rural*. MAPA. Serie Estudios, p. 303-327.

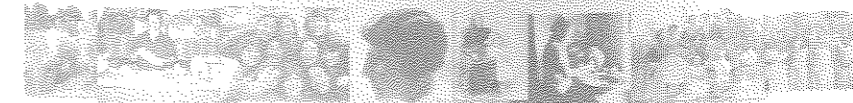
- CALATRAVA, J. ; VERICAT, M. R. (1987). "Trabajo femenino y agricultura marginal: la mujer en la explotación agraria de las Alpujarras". *Revista de Estudios Agrosociales*, núm. 141
- CAMARERO, L. [et al. (1991). *Mujer y ruralidad: el círculo quebrado*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- CEBORATEV, E. (1988). "Women, human rights and the family in development theory and practice". *Canadian Journal of Development Studies*, núm. 9, p. 187 - 200.
- CHAMBERS, R. (1983). *Rural Development: putting the last first*. Longman scientific & Technical.
- COMISION DE LA CEE (1996). *Informe anual sobre igualdad de oportunidades entre mujeres y hombres en la Unión Europea*.
- DIETRICH, G. (1990). "The development debate and gender implications". *Lokayan Bulletin* núm. 8 (1).
- DIXON MUELLER, R. (1985) "Women's work in Third World agricultures". *ILO women, Work and Development*, núm. 9. Ginebra Organización Internacional del Trabajo.
- F.A.O. (1995). *Género: la clave para el desarrollo sostenible y la seguridad alimentaria*. Plan de acción para la mujer en el desarrollo 1996-2001. Roma.
- FUENTE DE LA G. (1987). "Las jóvenes rurales en la encrucijada del cambio: el caso castellano". *Agricultura y Sociedad*, núm. 42. Enero-Marzo, p. 47-72.
- GARCIA BARTOLOME, J. M. (1992). "El trabajo de la mujer agricultora en las explotaciones familiares agrarias españolas". *Revista de Estudios Agrosociales*, núm. 161.
- GARCIA BARTOLOME, J. M. (1994). "¿Mujeres agricultoras o mujeres de agricultores?". *MAPA. El Boletín*, núm. 11, p. 14-22.
- GASSON, R. (1992). "Farmers wives. Their contribution to the farm business". *Journal of Agricultural Economics*, núm. 43, p. 74-87.
- GASSON, R. (1995). "Gender issues in European Agricultural Systems". A: DENT, J. B. ; Mc GREGOR, M. J. [Eds.] *Rural and Farming Systems Analysis: European Perspectives*. C.A.B. International. Cap. 19, p. 236-243.
- GASSON, R. ; WINTER, M. (1992). "Gender relations and farm household pluriactivity". *Journal of Rural Studies*, núm. 8, p. 5.
- GAVIRA, L. (1993). *Segmentación del mercado de trabajo rural y desarrollo: el caso de Andalucía*. MAPA. Serie Estudios.
- GIMENEZ RUIZ, J. L. (1995) "Las mujeres rurales y el nuevo desarrollo rural". *Las mujeres protagonistas del desarrollo*. Instituto de la Mujer.

- GRAHAM-TOMASI, Th. (1991). "Sustainability: Concepts and implications for agricultural research". A: PARDEY, Ph. et al. *Agricultural Research Policy*. ISNAR-Cambride University Press.
- HANNAN-ANDERSSON, C. (1992). *Gender Planning methodology: three papers on incorporating the gender approach in development cooperation programmes*. University of Lund, Rapporteur Och Notoser 109.
- HAUGNER, M. ; BRANDTH, B. (1994). "Gender differences in modern agriculture". *Gender and Society*, núm. 8.
- HUISINGA, R. (1996). *AGEG: Análisis socioeconómico y de género: Marco conceptual y referencias para el usuario*. FAO-ILO, Documento de Trabajo no publicado.
- HUNT, D. (1989). *Economic theories of Development: an analysis of competing paradigms*. Harvester Wheatsheaf.
- INSTITUTO DE LA MUJER. (1989). *Las mujeres en el medio rural*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales.
- KABEER, N. ; JOEKES, S. (1991). "Editorial". *IDS Bulletin*, núm. 23, p. 1-4.
- KABEER, N. (1992). "Evaluation cost-benefit analysis as a tool for gender planning". *Development and change*, núm. 23 (2), p. 115-139.
- KANDIYOTI, D. (1990). "Women and rural development policies: the changing agenda". *Development and Change*, núm 21, p. 5-22.
- LEVER, A. (1988). "Capital, gender and skill : women homeworkers in rural Spain". *Feminist Review*, núm 30.
- LEVY, C. (1991). "Critical issues in traslating gender concerns into planning competence in the 1990's". *Joint ACSP&AESOP International Congress: Global change and local problems*. Oxford. Juliol.
- LITTLE, J. L. (1991). "Women in rural labour market: a policy evaluation". A: CHAMPION, T. ; WALKINS, C. [Eds.] *People in the countryside: studies of social change in rural Britain*. Chapman
- LOCKERETZ, W. (1991). "Major issues confronting sustainable agriculture". A: FRANCIS [et al.]. *Sustainable agriculture in temprane zones*. John Willey & Sons.
- MAGUIRE, P. (1984). *Women in development: an Alternative Analysis*. University of Massachusetts. Center for International Education (Mimeo).
- MAPA (1995). *Situación socioprofesional de la mujer en la agricultura*.
- MOLYNEUX, M. (1985). "Mobilisation without emancipation?: Women interest, state and revolution in Nicaragua". *Feminist Studies*, núm 11 (2).
- MOMSEN, J. H. (1999). "Diferències de gènere en la percepció i preocupació medioambiental". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm 35, p. 25-44.

- MOSER, C. (1989). *Gender Planning in the third World: Meeting Practical and Strategic Gender Needs World Development*. núm 17 (11), p. 1799-1825
- MOSER, C. (1993). *Gender Planning and development: Theory practice and training* Routledge.
- MORRIS, C. ; EVANS, N. (2001). "Cheese Makers are Always Women's: gendered representations of farm life in the agricultural press". *Gender, Place and Culture*, núm 8 (4), p. 375-390.
- NASH, C. (1999). "Història, filosofia i diferència mediambiental: perspectives feministes sobre les relacions històriques i contemporànies entre la societat i el medi". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm 35, p. 61-72.
- OLSEN, E. (1971). *International Trade Theory and regional income differences*. Amsterdam: North Holland.
- OSTERGAARD, L. (1992). *Gender and Development: a practical guide*. Directorate General for Development, CEE i Routledge.
- POATS, S. ; RUSSO, S. (1989). *Training in WID/Gender analysis in agricultural development* FAO. Working paper series 5.
- PRESTON, P. W. (1996). *Development theory. An introduction*. Blackwell.
- SABATE, A. (1989). *Las mujeres en el medio rural*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- SAINT MARC, Ph. (1971). *Socialisation de la Nature*. Paris: De Stodk.
- SAN PEDRO, R. (1996). *Género y ruralidad: las mujeres ante el reto de la desagrarización*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- SHERIDAN, R. (1982). "Women's contribution to farming". *Farm and Food Research*, núm 13, p. 46-48
- TINKER, I. (1976). "The adverse impact of development on women". A: TINKER; BRAMSON. [Eds.] *Women and Development*. Washington Overseas Development Council.
- TINKER, I. (1982). *Gender Equity in Development: A policy perspective*. Washington Equity Policy Center.
- TINKER, I. [Ed.] (1990). *Persistent Inequalities*. Oxford University Press.
- TULLA, A. F. (1992). "La dona a l'agricultura catalana". *Treballs de Geografia*, núm 44, Palma de Mallorca: Departament de Ciències de la Terra, Universitat de les Illes Balears, p. 83-97.
- USAID (1978). *Report on women in development*. Office of W.I.D. Washington.
- USAID (1982). *A.I.D. Policy Paper: Women in Development Bureau for Program and Policy Coordination*. Washington.
- WHATMORE, S. (1988). "From women roles to gender relations : developing perspectives in the analysis of farm women". *Sociologia Ruralis*, Vol. XXVIII (4), p. 239-247.
- WHATMORE, S. (1991). *Farming women: Gender, work and family enterprise*. Londres: Mcmillan.

- WHATMORE, S. (1991). *Farming women*. McMillan
- WHATMORE, S. (1994). "Theoretical achievements and challenges in European rural gender studies". A: VAN DER PLOEG, J.D. ; LANG, L. [Eds.] *Rural Gender Issues. European perspectives on rural development*. 2 Holanda.